राघवनैषधीयं सटीकम्

५४२

३१८७ [illegible]

३८ पत्र

सं० ४९२:५

सं० ५६२

\+ लि०

श्रीगणेशाय नमः ॥ अभिवंद्य परात्मानं गीर्देवीं च गुरूनपि । विवृणोमि श्रीरामो नैषधीयं निजेच्छया ॥ १ ॥ शिष्टा
चारपरंपराप्राप्तश्रुतिमूलकशिष्टशिक्षादक्षमांगलिको हामसमनुबध्नन्कथ्यपावनामभगवत्पिरव
तो नलगुणकथनमंगलाचरणं पौरस्त्यपुराणश्लोकस्तवनबुद्धिमंगं ग्रंथकारः प्रथमं प्रकार इत्यारभते नतु मंगलस्यावि
पत्त्वात्तन्नवश्यापेक्षायामाह आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति त्रिधा अत्र वस्तुनिर्देशात्मके मंगले विनायते ग्रं
थपरिसमाप्तिर्नेत्यनम् मनोभिरेवृतिन ग गणस्यामित्रत्वे नानंदः पत्रमे सोढ्यवसतु अतो न दूषणप्रक्षेपः दोषः सोऽप्यभि
तिश्रीनारायणमहाविकायांदकारस्य पूर्वं न्यासः पंगलादाहत्यमावक्षेन अवर्णो तस्मन्निर्भवतीति अकारपामि
अदकारपाठः किमेतावता नायणेसनेनेति चेत् अक्षरोपस्थितुहेतुना यकोऽभूतिमन् इति इति ग्रंथसमस्तमेपफलवत्रात्रिः
सानुषंगित्वेनप्रोत्तमपाठकर्तॄणां च फलातिशयनंदोभवतीति इत्यादि इति नाम्नावीरसेनः क्षितीपा क्षिति
तलविबुधानां वेदप्रागल्भ्ये गुरुकविबुधजोषसाम्नोनारदाः सनि नरपतिरत्नेमसेलोकोपनाकीत् १
प्रावृत्तधरणीतिक्षितिभोगो बभूव कथं भूतः वीरसेनः वीरसेनाय सत्संगतो वीरश्च विक्रांतः इत्यमरः त्रिलिंगो
यं गोहितो हितहि तत्त्वः स्त्रियामनुवादितं च पूर्वं सद्रूपत्वम् आरवीरविक्रांतौ सेरादिकोधाल् पचाद्यच् एतेना
मी किंनी सेनेति उदाहरणम् इत्यनिवर्तिनी सेनेति ध्वनितं तथास्मृतिश्च हातिमोपुरुषो लोके सूर्य्यमंडलभे
दिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः वरं वेमवचापदोतदिति गुरुत्वं पुनः कथं क्षितितलविबु

धानां वंद्यः क्षितितले विबुधा इव ब्राह्मणाः आश्रमो स्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवा इति कोशः रूपकालंकारः उपमितं
व्याघ्रादिभिरिति समासः तेषां विप्राणां वंद्यौ तौ नमस्कृतौ च वदि अभिवादनस्तुत्योरिति अर्थद्वयनिर्देशात् शीङ्शापि
रुगाभिर्वादिक्षीविशा...शिभ्योथः वंदतेरनेन सूत्रेणाथप्रत्ययः यदा कर्तरि तदा स्तोतारो नमस्कर्तारो ज्ञेयः यदा कर्मणि तदा स्तु
त्यौ नंतव्यावितिभावः कर्मणि वा क्षिताविति क्षि निवासगत्योः क्षियेतिभूतास्मिन्निति संज्ञायां क्तिन् वंद्योद्वयोः पादीनां नाहं सर्वेषां
संपन्नानामन्नत्वे जायते इति विशेषाभिलेकारः साकूतसर्वविशेषणत्वात् परिकरश्च विबुधइति इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः
तिकप्रत्ययः ... रोगाति कारकपूर्वस्यापि यहणं पुनः कथं० गुरुकविबुधजोषः रूगो ... निरूपसय गृणाति हितं
शिष्यायेति गुरुः गुरुश्च कविश्च बुधश्चेति द्वंद्वः जोषणं जोषः तेषां जोषणं यस्य स इति बहुव्रीहिः जुषी प्रीतिसेवनयोः
हलश्चेति घञ् कर्तरि कप्रत्ययप्रसंगात् गुरुर्वशिष्टः कविर्वाल्मीकिः बुधः पंडितजनः जातं ख्यायामेकत्वं तेषां नित्यसे
वकः पुनः कथं साम्रतः अमृतेन सहवर्तत इति साम्रतः सोपसर्जनस्येति सहस्य सः अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेष
योरित्यमरः अमृतं यज्ञशेषे सामी पृषसलिलेघृते इति मेदिनिः यज्ञशेषभुगित्यतास्यार्थः पुनः कथंभूतः नारदाद्यैः
नराणां सम्मतो नारः तमस्य समूहः तद्यया तस्मै ददतीति नारदाः दानशौंडास्ते सभायां यामा भो पुरुषार्थः यत्सर्वीस्थानस
भायां महोदारा एवंविधा आसन् तेषां धर्मिणा स्वेनिखिद्भृत्यात् आत्मनाम गुरोर्नामनामातिकृपणस्यच श्रेयस्कामोन
गृह्णीतज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति स्मृतेः तस्मिन्नरपतिरत्नेसतिनर्मलो कोप्यर्ये अजानीत रत्नेस्वजातिश्रेष्ठेपिवनेस

रा.ने.टी
२
२

लिल्लकानने इति तारीयीसवचनं नाकस्याचारीत् सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् एवा वक्तव्य इति क्विप् सनाद्यंता इति धातु
त्वम् लुङ् नहि मर्त्यलोकस्य स्वर्गसाम्यं जातु भवति वैधर्म्यात् तत्रत्यानां साधर्म्यस्य सुपमा घटते अतिरेकश्च कुतः स्यात् इ
त्याशंकायामाह श्रियविशेषणाभ्यां तस्मात् स्वर्गस्य साम्यं भवत्येव स्वर्गे गुरुर्बृहस्पतिः कविः शुक्राचार्यः बुधो ग्रहश्च
द्विः श्रमृतपानं तेषां नारदो देवर्षिरपि तत्र विद्यते अत्र एवमत्रापि सर्वं विद्यते एवं सति स्वर्गसाम्यं भूलोकस्य अधिकं दाभ
वाहुल्यं पर्यसीत्यत आह श्लेषोपमालंकारो विलसतीति निविडं कुर्वन्तु सहृदयाः वादे लोपे समासे साकम्भो धारस्य निकाडि क
र्मकर्त्रीः समुद्रे वेतादि लोप विक्रिप् समासेत्येति काव्यप्रकाशे निरूपितं इदानीमत्रैव पद्ये चमत्कारधारामपारां वर्षती नलक
थामपि कविरवातीतरत् एवं सर्वं भाग्यैर्वोत्तीर्व्यतिक्रमेण नलपक्षे इति योजनिका प्राकृतान्मा वीरसेन इति द्वि
तीयोल्लेखवव प्राकृतयुगे नामेति प्रश्नस्य [illegible] उपसंख्यानमिति तृतीया ख्यायते भस्य प्रातेः इति नाम नामन्नीमन्नितेयादि
नासूत्रेण निपात्यते वीरसेन नामा नलस्य पिताभूत् क्षितेरीशो राजा कथंभूतो वीरसेनः दशरथः दशाशुरथो यस्य
नो यस्य सः इति बहुव्रीहिः यद्वा दशदर्शनोकनयोरिति आकुसीयो धातुः दश संख्यके शासको रादले कारया दसः पा
तु दंशकोरथो यस्य स इति बहुव्रीहिः दंसेः पचाद्यच् [illegible] इत्युक्तत्वात् यद्वा तेनातिक्रामति रथेन ना
तिक्रामति रथयति दशानां दंशकोकुनोकुटिलानां रथेनातिक्रामकः तस्यार्थः दशानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां रथः प्रवर्तक इव
मनसः सारथित्वात्साधान्यं साक्षान्नानोरूपद्वे निरूपकं यद्वा दानेदः घञर्थे कविधानं दानेरक्षणे वितरणे वा [illegible]
ख्यायेतीति [illegible] दैत्यराक्षसाः नहुषकोरथो यस्येति [illegible] इति फलितोऽर्थः देहूरक्षणे इदम्राने होयातवैः

श्री

राम
२

तेपतः तथा गुरुः सुमतिः जातूकर्ण्योऽस्य दस्य कविः बुधः शास्त्रव्याख्याता पंडितः नेषां जोयः सेवनं यस्य सः इति नलपक्षे
ध्यान्यसमानमिति १ रामोऽभिरामः सनलः प्रतीतः पुत्रो भवन्नस्य सुसत्यसंधः सलक्ष्मणः सद्गुरतः सशत्रुघ्नः हृव्याकृतिर्विध
त्वंगतवानिवेकः २ रामपूर्ति नस्य रामः पुत्रोऽभूत कथंभूतः सलक्ष्मणः सद्गुरतः सशत्रुघ्नः हृ आश्चर्यम् वे
तिनिश्चये वास्यादिकलोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये इति विश्वः एकः स्यमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः रामरूपे रामं वि
द्धि परंब्रह्मेति वचनात्परमात्मत्वं व्यासवाक्यानां शिरोधार्यत्वात् चतुर्विधत्वं गतवान् ब्रह्ममायाशबले जगदु
पादानकारणमिति वेदांतिराद्धांतः नचैतनद्भुतं प्रकृतिपुरुषयोः भयपुत्रो भवेत्ययुक्तं तैत्यादि वेदश्रुति व
चनैव एवं सति आत्मानं चतुर्विधं चतुर्धा-इत्यादितिभावः वास्तवमेकं त्वं गतोपि भगवानवतारकल्पयन्भूभा
रहरणार्थं तावदादृष्टे कथंभूतो रामः अभिरामः सुंदरः नैगमेष्वेदो वल्लेरामोनीलेवा रुसितेत्रिषु इत्यमरः अभिः
परितोभावे वर्तते पुनः कथं० सनलः षषग्यदाने तानादिकः षः सः सन्नंति विशेषभोददंतीति हिरण्यं पेत्र सनाः एवा
घन् आहृतिगणत्वात् तान्लातिस्वीकरोतीति संभावनायां सनलः आतोनुपसर्गेकः यद्वा सनिरध्येषणात्मस
का सूर्वकेण्वादिव्यापारः सन्निकुर्वंति सनयंतितेसनाः टिलोपः तान्लातिगृह्णातिइतिताहृशः इदाश्रिमद्
निभावः पुनः कथं० प्रतीतः [illegible] ख्यातेहृष्टे प्रतीतेभिजातस्तुकुलजेजनेहृतिकोशः ख्यातोदिक्षु लोकत्रये पुनः कथं०
सुसत्यसंधः अतिशयेन सत्य संधा प्रतिज्ञा यस्य सः सत्य प्रतिज्ञः इति नामधारकैः दासेश्चप्रत्ययः स्यहेतिनार्णीयेके स

रा. नै. टी.
३
3

स्तीव वनि भेरइतिव रामोऽद्विर्नाभिभाषते इत्य[illegible]याते अन्यस्तत्र येव लक्ष्मणं धन्यते सुरा वेदे नेति वो
ध्यम् पुनः कथं० सलक्ष्मणः लक्ष्मणसंज्ञभ्रात्रा सहितः पुनः कं० सभरतः भरतात्मभरतभ्रात्रा कैकेय्यभिप्रायः स
इति तो यस्य स इति बहुव्रीहिः पुनः कथं० सशत्रुघ्न शत्रुघ्नभ्रात्रा सहितः वोपसर्जनस्येति समासः गुरुरेव श्रीमान्
एवं गुरवश्च तेषां निरूपिता इति नामानि चकारेत्यर्थः दशरथस्य लोकपालाइव चत्वारः पुत्रा अभूवन्नित्यर्थः
पूजितः रम क्रीडायां अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यधिकरणे घञ् प्रत्ययः रमन्ते योगिनो ह्यस्मिन्निमान
द्विविधानि इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते इति कालांतरकोपदेशमेत्यप्ययमेव बोध्यः भगवानपि
यमुग्रत्वमंगीचक्रे न स्वप्रकाशत्वेन साधिगुरावतां कोविदैर्यितुं पार्येदित्यपि धन्यते इदमुग्रमप्रतिशयिनिर्थे ग्ये
वाच्यार्था निर्बुधैः कथितः इति भक्तिरसत्वं साक्षात् एवं रूपमुग्रमकाव्ये रसानुगुण एव वर्णगुंफिताः नलक्ष
णेनुग्रम् नस्यवीर्येतेन समसनलः पुत्रो अभवत् स्वदाक्षीना बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकत्वात् न सेदमित्यादि
ज्ञापकात् न च रूढः प्रसिद्धार्थकः ते तो को प्रसिद्धः प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थस्य रूढोय रूढोपादानेनापेक्षते इ
त्युक्तं काव्यप्रकाशे कथं० राम ए:पाव के वनी क्षोचराः स्मृतः स्वकीविहायोरिति विप्रः एपावकं स्यमतिसेवत इतिरा
मः सदाहिताग्निरिति नामस्यार्थः अमगमादिषु गतेः पदयोः शत्रुसंभक्षोरादिषाद्धेनग्रह इति दीक्षिताः अम
तेः पचाद्यच् पुनः कथं० अभिरामः सुंदरोत्यर्थः प्रतीतो हृसन्तुरवः ख्याते हृष्टेः इति कोशेतथा इष्टानात् प्रतिप

राम
३

वोदिताः कतीत्यिके: संपूर्वो द्रवत्यात् श्रोपसर्गे इति कर्मण्यच् लक्ष्मीवाँश्चदक्षः स्याः श्रीलत्वमरः श्रमाता
दिभिर्लक्ष्मीवद्भिर्युक्तो इत्यर्थः पुनः कथं॰ सद्रावतः विभर्तीति भरः उभयर्थ्यावास्तीपोषसायोः तस्मभावस्त्वमतो श्र
ह्रतिजन्यबोधप्रकारस्तत्वार्थः सता सा ध्रूता पोषकता यस्य स इति बहुव्रीहिः उपसर्जनह्रस्वत्वम् श्रपोन्यतर
स्यामितिविकल्पस्तु कस्पेव श्रसाधुपोषकत्वं धर्म्मेणा ह्वे ग्रताख्यातम् तथाच [illegible] धर्म्मावबोधान्मु दकमंत्रो
पकरणाम्यान् कृत्वा वोरस्मया ह्रतुर्जानतो [illegible] नम इति श्रतएवश्रदांतान्दमपेदिति [illegible] ति: धिश्रपा
लनेरयुषनि ग्रहमंतरेणानसंभवतीति [illegible]: सर्वत्रसमंगाभंगाशब्दश्लेषोपमालंकारः के चित्पदेषु
श्लेषितिप्रत्ययश्लेषः शाब्दोनरसं वादित्वेनाभि हितवर्णलं सर्वं साकूविशेषणत्वेन परिकरश्च संसृष्टिरर्थालंका
रीयारसध्वनिश्चात्रवीयः एकोपिनलो लक्ष्मणादिभेदत्रयमवयाह्यचतुर्विधत्वं प्राप्नवानिवेत्युत्प्रेक्षालंकारः
संभावनमथोत्प्रेक्षाप्रकृतस्य समेन यत् इतिभा [illegible] इवशब्दोत्रव्यंजकः उपजातिश्छंदः त्रिष्टुप्जगतीसांके
र्यात् पुन्नाम्नरकन्नायतेत्युत्पद्यत इति पुत्रशब्दव्युत्पत्तिः पुनातीतिवा पुत्र इति [illegible] श्रीवा [illegible]
निदिक् श्रात्मपुत्रो सस्तुहितत्व्या मितिस्तुत्रं यद्धा भगवान्याच विभर्तीतिश्रातापातीतिपिता मान्यत इति
माता पुनातीतिपुत्र इति २ स हत्वस्सर्वेकमघपुरुषो ह्युहिंसीरदर्पो हरणायंधात्री भात्रीत्रतोपा घसम्
भुद्दायिक्षोणीतलेमहद्यनः सएकः ३ सहत्वेति धात्रात्क्षोणीतलेसएकः समभ्युदाय इवात्रधारणा

रा·नै·टी·
४

५

पुष्णातीति

पोषणयोः दधातिप्रजाः पोषयतीतिधाता तेन पृथिव्यां सप्रसिद्धः श्रुत्यादिषु सिद्धः एकः एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्मेति श्रुतेः अद्वितीयश्चिदात्मा भगवान् रामः समस्तु दायि [illegible] एकदेशोऽप्यनन्त इत्यर्थः सूक्ष्मरूपः समीचीनविचारेण ष
ममिपश्येद्दृश्यते कर्मयोगिभिर्विया उदयमाने शीतलवान् सत्त्वैकिकर्मयोगिना लुब्धि गम्यर्थाः प्रापकत्वे उदयार्थाभि
धायकात्प्रतिभ [illegible] कोशेऽङ्के अत एव उदयाति वितनोद्गरश्मिरहस्यानि [illegible] किंभूतः सः सदयनः दय दान
गतिरक्षणहिंसादानेषु गावेस्तु सतां दयने रक्षा यस्य सः परमकारुणिक इत्यर्थः कस्मै प्रयोजनाय सहते
नादि सत्वशास्त्रेन्द्रियं चोक्तं ये वा तेस [illegible] साधवः तेषां सर्वकषा बाधकाः सूचकत्वात् सर्वकुलप्रकृतिषे
सुकयन्तीति वशिमुम् सर्वकषः खलवृत्तिर्वा [illegible] सुवने हिंसा प्राणवियोगानुकूल आपारानुकूलत्वाद्धिंसैव
ताडनादिवधानाहिंसैव तथाभूताश्च पुरुषाः हिंसीराश्च संग्रामप्रवीणाः सतां हिंसकाया [illegible] दपस्तेषां द
र्पोद्धरणाय [illegible] हरणे उत्पूर्वायं हरतिरुत्सादने वर्तते तादर्थ्ये चतुर्थी पुनः प्रयोजनांतरं वि
श्रीनष्टि धात्री पृथ्वी निःस्वाध्यायवषट्कारत्वात् [illegible] कपीडिता भारग्रस्ता देवैः तस्याः प्रतोषाय अवतारो
प्रायप्रादुर्भावं प्राप्तः यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमिति
शीतांशु तादर्थ्येपि चतुर्थी [illegible] पद्येव [illegible] श्रीं [illegible] प्रवीणः स्यादिति [illegible] हिंसीरो [illegible] सोऽशिति [illegible] सी
[illegible] हिंसीरत्न एकेमुख्या [illegible] उपसर्गद्योतकत्वं अनन्यसाधारणत्वं

राम
४

रामस्येता[illegible]वता म[illegible]ते रतिर्देवादिविषयाव्यभिचारी तथांजितइतिनारायणविषयापिरतिरव्यंग्यासर्वेत्रा
वसेया नलपक्षेएवासद्यनः सरकोनुरखाइतिविशेषः असन्तुनमः स्वभावेषु द्वयनेहिंसाय स्वस्यइतिवहुव्रीहिः इ
यदानगतिहिंसारक्षणदानेषु शोभसमानमत्रापिप्रतिपत्तव्यं गहेतिहस्तानमपितमः स्वभावं विविस्यप्रुद्ध्योडत्वेसतिति
रस्कारकत्वमभूदितिभावः एवंचपोनरुक्तेकुत्रापिनशंकनीयम् इयंद्रवज्रेद्रवज्रायोरेवात्रोपजातिकत्वम् उपजा
तिछंदोत्र ३ निजतनस्रडादिकएषसूप्पः पुरोधसावशिष्ठेनिरुक्तवर्मना शिखंडकोपर्य्यरमइयस्येस्व इय
संचरितंन्यशाम्यत् ४ निजेनेति एवःवयस्येसहपर्य्यरमत् एषरामः इतनलः वयसानुल्यावयस्याः तोवय
इत्यादिनानुल्यार्थेयत वयस्यःस्निग्धसवयाइत्यमरः तैःस्निग्धैः सहसहयोगं विनापीरुतहार्थेतृतीयाप्रतिपत्तव्या
इहोप्युनतिनिर्देशात् पर्य्यरमत् व्याङ्परिभ्योरमइतिरमेःपरस्मैपदंबोध्यं इतस्ततो भ्रमन्नासीत् किंभूतएषः सूप्पः
प्रशस्ताकारवान् रूपाद्दोपाइतप्रशंसयोरितियप सूप्पःप्रशस्तरूपेस्यादितिधरणिः पुनः कथं पुरोधसावशिष्ठेन सु
मतिनावाशास्त्रेनिरूपितंनयद्वर्मंमार्गः तेनैवनिहितं चूडादिकं कर्मयस्येतिवहुव्रीहिः शेषाद्विभाषेतिकप् चूडाका
र्य्यायथाकुलमितियाज्ञवल्क्यः विद्यारंभादयश्चादिशब्दोपादेयाः पुनर्कीदृ शिखंडकी काकपक्षः शिखंडकः अतइ
निठनावितिमत्वर्थीयइनिः पुनरेव अरुवत् स्वीयइवाचरत् अभवदित्यर्थः यएवददर्शसएवाहमतोस्मीतिमेनेइत्या
दौत् अपिच एवद्हृयस्यवरितंनशाम्यत् इयंहेतमार्गिसंतिनाशायंनीतिइयस्याः साधवः तेषुयोग्यं हृदयस्य वेदांत

रा·नै·टी

5

विषयावच्छिन्नचरितं मधुरासनं शुश्राव निशाम्यतीति श्रवणो घ्राणो जिघ्रतीति पिबतीति [illegible] कोशाः
निपूर्वकस्य शमेः श्रवणार्थकत्वम् योगवासिष्ठरामायणे वेदांतवर्त्माश्रवणं गुरूणां वशितिः संप्रति तत्रापि शु
मतिः कृतयुगेन लं प्रतिवर्षी यां चक्रे पुण्यश्लोकस्तेनाभूदिति ज्ञेयं यद्वा स्वः प्रमाणां सामैवांशस्य दयसाः प्रमाणो दय
सम् नवदयसाः अल्पदयसाः तत्र साधु अल्पदयसं कौमारे पौगंडयोरपि अवयस्ययोः स्वपितृचरितमेव श्रोतुका
म आसीत् कृतिविशेषोक्तिरलंकारः अभंगोपमासंसृष्टिः अद्भुतो रसः वयोरूपविभूतीनां मदकारणतामवगम
य्यैषां अनयोस्तु अपटुत्वं जातमिति भावः जगतीभेदेन सहोपजातिरियं पुरो वाजपेयिवत्र्यप एवासीत् कतिपु
रोधसोऽदुर्धर्षात्प्रेषिप्रवंति [illegible] देशसिद्धाः कुंदं धनायितं [illegible] निरूढेति विशेषणं ४ स [illegible]
न्नि समर्हणो गाधेर्ग्रन्थाने स्तोकाल्पपूर्वकालेनतन् सिद्धासदेवनदोभुवं वसति स्म प्रश्रवणानि शु
द्न् ५ सगाधीति सक्रोडक्षोणिपुपर्वतो तद्दर्शनमयागात् दाशरथेः पक्षे सरामः [illegible] सोऽपि तत्पु
वैराग्ये देवानां विप्राणामिति यावत् दर्शनं नयन विषयमगात् प्राप्तवान् विश्वामित्रेणापथिनीयमानस्तास्तां नदी
[illegible] नायपन् तत्र सिद्धाश्रमः यद्दर्शनं तुष्टे भर्तारं तद्दर्शनं कथंभूतः सः गाधिसूनुः [illegible] यज्ञविघात
शांतये दशरथं याचितवान् यदा तर्हि [illegible] संतापं हृत्वा विश्वामित्रमखं रावकैर्गमिष्यामीति ब्रुव
समभ्य [illegible] तनु कमानन एवेति रामायणकथानुसंधेया छि [illegible] सा [illegible] प्रश्रवणानि [illegible] वंदन [illegible]

राम

५

गाधिर्नामराजा तस्य पुत्रो विश्वामित्रं तं दवनं नत्वा तस्मिन् दहनात्मकस्य इति बहुव्रीहिः किं कुर्वन् सिद्धाश्रमं सरित्सरः प्रश्रवणा
दिभिः क्षेमार्गं नुदन् कुर्वन् इदं मुनिनामनेयात् । निकामं नेदर्शनं च देवनदीं भुवंम् आगान् राजर्षिः गीर्वाण चरितं गा गीरा आनंयनं
सत्कारं तं सम्यग् ज्ञात्वा तत् । यस्य वाग्यथा तत्त्व साम्प्रथा ज्ञानार्थी अनेविश्वामित्रिकरा ह्रादिन भवन्भूः सम्पदाहिताः ज्ञावेद्विष्टं वुद्धिः स्व
रितत् नलयक्षेत्र गाधी स्यादि गाधि प्रतिष्ठालिप्सया एतेषु च श्रोतादि कौशिकाति इति निर्वा वश्रो विचंकारं गाधिन स्तु गा
धिन श्च गाधिन श्चेहेतद् दनामैकशेषः प्रतिष्ठावं तं श्च लिप्समाना श्च स्त्रो केः म्रु वं तश्चते धाम नसापिहिता तथा सदि चारयन्
किंतु सम्यग् गर्हणां कुर्वन् पतितो निषधदेशं चरन् ततः मुनीनां पुण्यकालादिवा सिनां दर्शनमगात् दर्शनार्हत्वात् सिद्धा
नामाश्रमं कपिलादीनां सहितः सदाश्रि प्रश्रवणानि नुदन् पश्यन् देवनदी भुवं च मुनिभ्य स्तस्य मतं गिरा गीर्वाणा
नात् विशेषणानां तुल्यत्वम् अवसेयम् अमेयां उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोः विपजाति संसार स्तोपम त्रपद्येविपरादेः ५
गीर्वाणासिंधोरुदयं च कौशिकाल्लिखाम्यविस्मेरमुखो वभूव नमाऽ कोस्य स्तुतिभाजनम् यानतो वलो द्विजाति प्रगायामि
केवलं द्वि गीर्वाणासिंधोरिति सर्वमनुवर्तते न च विस्मेरमुखो वभूव किं कृत्वा कौशिकात् विश्वामित्रात् गीर्वाण
सिंधोः उदयन्निशाम्य गिरस्तवकाणवेष्टां तेगीर्वाणा देवाः शापानुग्रहसमर्थत्वात् तेषां सिंधुर्नदी गंगा देशेन द्विशेषे
श्रो सिंधुर्नो सहिति स्त्रियां नस्मात् गिरिनिशम्य श्रुत्वा समर्थं ज्ञात्वा अभावाजानाये इत्यर्थं सामर्थ्यम् अद्भुतं दर्शितमिति वि
स्मेरमुखः ईषद्धसनशीलः स्मिङ् ईषद्धसने उपसर्गात् तदर्थानि विशिष्टानीति भाष्यम् विपूर्वोयमात्मश्चर्ये विश्वामित्रे
पिकौशिकौ लूकयोरपि कौशिक इति विश्वः । निर्पूर्वः श्रमिः श्रवणे स्वामः स्वस्तुति नाटकानां श्राजयान

प.मे.टी

६

6

इति नेति काकुः अपि तु अजातशत्रुणैवेत्यर्थः तत्र हेतुमाह केवलेति स्वकार्यमुद्दिश्य नो अजातशत्रुणा अपि तु द्विजातिप्रणया
य स्त्रीयानां गुरूणां च तिन्नाशोयस्य सात्वाद्याः गुरवो गतिरप्यंशः एक नंपनं गुतं गलितमिति कोपात् प्रमादात्
स्वाज्ञाताज्ञात्मनि संनिवेशात्मीयेव्योपदिष्टं यांश्चनेत्य ... नायीके नातुकां रक्षसीं अजातशत्रुणैव केवलं निश्चितं द्विजाती
नो प्रणयः प्रेम तस्मादेव नन्विहशंकयते अवधाज्ञा सत्यागाव ब्राह्मणस्त्री वधेन भाक् इति स्मृतिः अभिस्थापनायावत्तदि
स्त्रीवधकोत्तरोत्तम कुतो नादिति नहिशंकनंपरिहियते उत्सर्गापवादन्यायेनैव सर्वत्र शास्त्रस्थितिः उत्सर्गात् बलीयं
अपवादस्तु विप्रस्तु स्त्रीयं अत्र पुरुष भीमगर्भिणी सेतुभेदकरी वास्तु शिलावध्यापयेत् योनौ ... कोदंयस
गतं स्यात् तस्माद् द्विप्रादि स्त्रीजिहं नवधेति निर्णयः शास्त्रे अत एव द्विजातिप्रणयायेति धनकं पदं प्रक्षिप्तं अन्यथा कुल
कारसनानकार्यात् कुलाकिंके: विश्वामित्रकृतादयं वधकारिणीं ताडकां श्रुत्वा रामस्तामीदिति भावः तादकापक्षेपि सप्तका
त्विपादित्वं न वधोद्धृमस्य रूढपक्षे द्विजोपगम ... पतिधानेति विद्वयादिवत् न लघपक्षेतु द्वयोर्द्वे ... कार
समस्त कोशाज्ञात्वमते सकाशात् कोपापदं वोपलक्षणं नहि आकरणविना कोपाज्ञानुशंकते नहि ... विनाबोध्याकर
णा आख्यायते नहि भाष्यपारीणः शास्त्रान्तरानभिज्ञो भवति इति समस्तविधाज्ञो वा व्याकरणात् ... ते कारणमाहालंको
रोयजाते अपि च समस्तः अस्तः अस्मानन्ताभीयात् द्विरस्तस्यानिनावयतीति अस्तः तत्पक्षये हैवादिकः क्षिप् अथानौरि
ति नवधिधानादीर्घः विरोधेन सत्समासः आधायान्त विरोधं मतिभाष्यात् ननातुकांस्य श्रुतिं नो अजातशत्रुणा कस्मै प्रयोजनाय के
वलं द्विजातिप्रणयाय नतः प्रणताः साधवः प्रत्यवदेहिनां पावकं शंनमितिभागवते ... तानन्दंति यांतीति नताः वे

नुसारिणः अरपटगोतो पद्माद्यन् ननाशनोऽनानंदो यस्मात्तां सुरवशीर्षजलेवु कमितिविग्रहः सहशीख्युतिः निरंतरं सुखशीव
र्धितां तां श्रुतिं नोदरी च कारेत्यर्थः अहतोर्वा रत्नार्थिकत्वमत्र ... कोशाध्यक्ष वैमनस्यप्रतिपादितः स्यूर्णा वर्धरो धानुकूलव्यापार
वसा कदाचिन्नासीदिति भावः अलिह्यालोचने सर्वथानुभवन्न बधसामित्यर्थः हिजानीमादिपदेनादर्थे चतुर्थी अदोषकालो इति आ
दिकाहततामसादिसंप्रदानं कदाचिन्नस्याने वासीदिति संजयितुं केवल हि जानिपदद्वयसंदर्भमानम वसीयतां पद्धितेः निरीलिकेवलमिति
त्रिलिंगत्वेकस्यत्वयोहितिना... ... सप्तमत्ताम अगमास होपजातित्वं ६ सुबाहुकुमारीच हतंपदं ययोः सर्वोदरक्षीः समद्रो
घरत्व दुतिरवगे सव्यपनेतुमिच्छु नुधानमेवाश्रयदागनार्तिः ७ सुबाहुमिति आगनार्तिः सुबाहुमारीच हतंपदं ययो आ
गतं आगनासम्हतः तस्मसमहदनरा तस्मद्वीसमहस्य पद्धतिं दृष्ट्वा कामवाधा प्रतिश्राम मासीत् आगन्यस्यानि दिस्मात् पंचम्य
र्थं बहुव्रीहिः दृष्टवः दृष्टशो भगवान्सः सुबाहुश्च मारीचश्च तामांहतंपदंस्थानं ओराप्त्युरय यो गुरवे कार्यसंपन्नत यद्गतिपरिभाषया
रत्नसाराजानो होगहीतो उपलक्षणात्व मन्येवामतः राक्षसहतंपदं स्थानं ययो अगाम किंचिकीर्षुः सः मंत्री विश्वामित्र यज्ञो रक्षीः
रक्षितुमिच्छुः सर्वेतानिपूर्वोक्तपथाधाइनिदीर्धत्वं सवमाच्छादनेयज्ञे सदयानेधनेपि चेतिअगारः चमारीचादीनां रवगे दुतिं समनी व
रतन सम्पृक्तवगे वेदयापारः किंचेतिअव्यात करोमर्थशावकत्वात् किंचिकीर्षन् आश्रमात् अपनेतुमिच्छन् यज्ञार्थं शीघ्रप्रापदो
अपसूर्वोदूरीकरणार्थः महर्षिसर्षानुवृत्तमन्नेवेतिभावः सानुधानं निःशरणो वनभेदप्रयोजने ... कांडे तेषो मुनीनां
यज्ञविघ्नविधानप्रयोजनमेवाश्रयत सेवितकान् पंचित्रा एण घसा ... नाभिमादि ... प्रतिपादितत्वात् अथ नलपक्षे व्याख्या
नम् सुबाहुमारीच रवगेर्हतं पदं ययो तादृशान्नसुबाहुर्नामस्तीरहासीत् तमेव करदयां चकारमर्दयितो वहुधा अथवा शो
भनावाहवोदोर्दंडाये षांते क्षत्रियकुंजराम्त सामपिधातकानाहि हिजये सुबाहुमारी सुप्रजातो शोनिनिसानकी लेसुबाहुमारी

रा.नै.टी
७

स्थाने ह्रस्वे [illegible] तं पदं तस्य गस्थानं येषां किं भूतं पदं उद्यानमेव ननु एव धारणां किमर्थं अनंगदाहस्य यथा [illegible] येन हृत्पदस्थानं सोऽचि-
रात् कथं भूतः सः आगतानाशि: आगतो [illegible] जाति: पीडा यस्य स द्युतिवद् [illegible] तस्येदमित्य [illegible] [illegible] क्षिप्रा: पुंडरीक इति
कस्य: [illegible] तं पुन: कीदृशः सर्वं [illegible] सदादाने [illegible] कदाचिद [illegible] विधानके [illegible] मनाभूत् [illegible]
[illegible] आश्रयदेव [illegible] स्यादि: [illegible] कामजं [illegible] [illegible] [illegible] संनिवेश
नैव [illegible] समजीघटत् आत्मानमिति शेष: [illegible] रूपं संगमितवान् इत्यर्थ: [illegible]
मयमात्र [illegible] नानाम्नाति [illegible] करोत् अथानेकारे [illegible] परिकमले कारः [illegible] वर्तते संस्कृत [illegible]
[illegible] संपरितो [illegible] धं ७ मारीच माद्रुद्रुवदुग्रतेजा एकं परे [illegible]
ना जग्राह [illegible] पदवीं क्षुधार्दितां निरीक्षन्देहो दधितार्तिजोषः ८ मारीचमिति [illegible] अनुवर्तते [illegible]
[illegible] सः मारीच माद्रुद्रुवत् द्रावयामास रामेणेति शेषः द्रुद्रुगतौ [illegible] रूपं [illegible] उग्रतेजा उ-
ग्रं तेजो यस्य सः एकम [illegible] अदुद्रुवत् [illegible] नमारितवान् [illegible] शिलीनेद्रुतंद्रुतो [illegible]
[illegible] दर्शनात् [illegible] साधारणे समाने [illegible] ना
शः पलायने [illegible] दर्शने [illegible] सर्वे लक्षणे नैव हता: [illegible] निचीन
दे [illegible] दधितार्तिजोषः क्षुधार्दितां [illegible] पदवीं जग्राह [illegible] निरीक्षितो देहो यस्य सः तथा [illegible] अनुद्रुतए
वेति [illegible] विभाषा [illegible] शिया [illegible] स्वार्थे [illegible] प्रत्ययः [illegible] [illegible]

वि

राम

पि

तद्रतिकर्म तथया यदा यदा हि धर्मस्येति स्मृतेः भक्तानुग्रहार्थम् अवतारान्करोतीति भाव तेनाम्भालेन रसेनेति ता
न् हासीर्हंसः सूर्य भानुर्हं सूतिको भात हंसस्येयं श्रुतिप्रकाशरूपस्यापदवी तां जग्राह तमो रूपराक्षसपादकल्लात्
पदवी स्पतिरित्यमरः कथंभूतां पदवीं बुधैः पंडितैरर्दितां प्रार्थितां अर्ह गतौ याचनेच चौरादिको धातुः बुधहृतौ पंडिपी
तिसामान्यं को हरिणं प्राप्तस्तिदेवो उंछ कर्तृशिशिविर्बलिः आधः कपोतोव स्तवो सर्वशुवेणशुवंगताइतिभागवते परोपका
रस्यातिदर्शनात् स्वयं सुखमप्रस्तान्मल दर्शनं सुखादेतिधर्मते अनलपक्षे माख्या लक्ष्मणेन लक्ष्मीवान्सः एकं मारीचं मा
रुतवत् तेषां रक्षसां मध्ये रतिप्रकरणमेव योधेद्भुति लक्ष्मणो वाधिकारस्य मरीचिभिर्मायामारीचं योधिकोरण् वाहु
र्थसुवर्णमणिकान्तिशाजिष्णुसुवर्णमरालप्रधानत्वात् अन्यथा विष किंभूतः उग्रतेजा परेतुनेषुः पलायंतेतिभावः अथो
पलायनानन्तरं निचीनदेहः निचीनो वामनीभूतो देहो यस्य सः कपटेन अहाय्य प्रतिदुकानिश्चिप्य दयितार्तिज्ञोषः दम
यंतीतोयार्तिसज्ञोषः अपार कामवाधा यस्य देहः कश्च नान्योयं सहायं कुर्यादिति समालोच्य हंसानां हंसस्य प्रधानस्य वा
तस्यैव पदवीं सरणिं जग्राह मार्गरोधाद्भुल्लेन जग्राह सर्वथः ब्रह्मप्रेरितः सोपि जगर्हे अन्यथा कथं गृहीत कथंभूतां पदवीं
बुधादितां पंडितैरर्दितां वाधितां विहंगमनिग्रहस्य सानूनामनर्हितत्वात् अर्दहिंसायां चौरादिको धातुर्बोद्धव्यः अत्रत्व्ये
द्वयोरपि तुल्यं रूपं तदेवरूढः ८ वैदेहमाश्रित्य पतिंवरोद्भय तायकेलंप्रभुमानयन्नम् निमन्त्रितं धीरवरस्य दानीं
विवाह वेता जनकास्य देतत् ९ वैदेहमिति रामपक्षे धीरवरः पंडितश्रेष्ठो विश्वामित्रः तं प्रभुं तत्र जनकास्पदं आ
नयत् प्रसिद्धार्थस्य कुतः कायप्रकाशो आख्यातः तत्प्रसिद्धं जनकास्पदं मिथिलापुरमानयत् प्रापयामास

रा॰नै॰टी॰
८
४

किंकृत्वा पतिंवरोढ्वं यज्ञार्थकेतं वैदेहं आश्रित्य पतिंवरा स्वयंवरा सीता तस्याः सकाशात् उग्रा अधिकशोभायस्य
सः साक्षाल्लक्ष्मीः पृथिवीतः प्रादुर्भूता यस्य यज्ञवाटे इति प्रसिद्धाधिक्यं तदनुष्ठितस्यासीत् पतिंवरा च वर्या चेमम [illegible]ः तदा
नीमेव कौशिकनिमंत्रणार्थं जनकेनागतं यज्ञार्थ यंयज्ञार्थः तादृशः केतो निमंत्रणं यस्य सः केन आचतो निमंत्रणोद्व योरा
दिकोधातुः केतनं केतो ध्यानवेषश्च तं वैदेहं [illegible] विदेहानां देशानां राजा वैदेहो जनकः विदेहस्य अपत्यं पुमान् इति वा
वैदेहः आश्रित्य प्रजया योग्यया संसेव्येत्यर्थः श्रिञ् सेवायां धातुः आभवतीति निष्ठुते अतः पूर्वकाले क्त्वाल्यप् कथं प्रभुं रामं नि
मंत्रितं नितरामर्थं पुमेव विना [illegible] इति बहुव्रीहिः [illegible] इत्यत्वे कथंभूतो धीश्वरः विवाहे वेतीयस्य सः रामलक्ष्म
णौ वैवाहो जनकपुत्र्यौ [illegible] इति अथ नलपक्षे वर्णनम् धीश्वरः तं प्रभुं वैदेहं यज्ञार्थकेतं आनयत्
[illegible] पंडितं मंदयोरिति धरणिः तं प्रभुश्रेष्ठो नेषध कार्यप्रभुं समर्थं कार्य [illegible] यथा [illegible] यमालि
[illegible] तथा श्रावसेयं क्रियाकारकसंबंधस्यानिमसंयुक्तत्वात् श्रीनां पक्षिणां देहाः विदेहाः विदेहानां हंसानामीशो वैदेहः तस्मि
दक्षिमरण [illegible] इति वाक्य [illegible] इति [illegible] तेहंसराजे यज्ञार्थः पंचम [illegible] स्थानविशेष [illegible]
[illegible] केतस्थानं कृतनिवासे [illegible] आदेशात् तत्रोपाभिरूपे निवासे स्वार्थे [illegible] आसीत् अतः सप्त कथंभू
तेतं पतिंवरोढ्वं पतिंवरा स्वयंवरा दमयंती तस्याः उग्रा [illegible] प्रकाशो यस्मात् [illegible] पूर्वादिमपंचपात्र तदर्थ
महोदधे [illegible] प्रकाशो हंसादेव नलस्य समजनि [illegible] कथं निमंत्रितं नितरां मंत्रितागुणपरिभाषणं यस्य सः
[illegible] मंत्रिगुणपरिभाषणोधातुः किं कृत्वा दूरवदाश्रित्य पूर्वं ग्रह [illegible]
[illegible] कथंभूतं यज्ञार्थकेतं तत्रसिद्धं जनकाख्यदेपितुःस्थाने [illegible] ने वपित्रा पूर्वं पाठ दोमादिपंचय

राम
८

ज्ञार्थं तत्र रचितमित्यर्थो ऽन्वयः इंद्रवज्रोपेंद्रयोरुपजातिश्छंदः ॥ श्रीब्रह्मसभालादद्भुतादेवान्महिम्नः ...स्मादिति वै
तेयस्य सहितिगूढो ऽन्वयः इदं नलविशेषणं यो ऽयं ॥ ९ ॥ सतर्केवामास्पदमिद्धतेजाः प्रगुणानलस्तां तनुमाचचार परिच्छदस्य
प्रगुणोनलो योधाचंयमस्या स्परा भिसारी ॥ १० ॥ सतर्केति रामपक्षे इद्धतेजाः अस्य वाचंयमस्य परिच्छदस्य हूतां तनुमाचचा
र इद्धदीप्तं तेजो यस्य स इद्धतेजाः तादृशो रामः वाचंयमप्रभुरंदरो वेति स्वयोगानिपातितो मुनिर्वाचकोयम् तपस्वी तापसः ॥
री कौशी वाचंयमोमुनिरित्यमरः परिच्छदः परीवारस्तिरस्कारः पाषाणाभूतास्य मुनिश्रापेन पवित्रीतनुममलमंशं आचर
ति स्म तर्वे अनुतिष्ठमाचरतीतिमल ... प्रागल्भ्यकारकत्वात् आमाराादिषोडशपदार्थनिरूपकत्वात् तस्य नामीऽरू
ला न तदास्पदम् पाषाणी यस्या नामीति ता सर्थीपः नमदमधिष्ठाय वरमारजः ...तिप्रतिवक्ष्यते देवविषयरतिः कवेर्मंग्या
त्रममकाव्यलक्ष्यांक... कथंभूतो रामः प्रगुणा सुरालाभाय अजावजिस्तप्रगुणा इत्यमरः पुनः कथं० अनलः
सः अलंभूष्णपर्थ्योप्तिवाय्योस्य अलंनीतिअलं नाले समर्थो प्रभात मरूणानुग्रहातिसमर्थ इतियावत् पुनः कथं० प
राभिसारी परोमुख्य हा... अभिसमंतात्सरतीतिसभिसारी दूरानांत्रमा परा इतित्रिकांडी नलपक्षेतु इद्धतेजाः स
तर्कवामास्पदंश्रयाय हूतां तनुमाचचार इद्धतेजो विशेषणत्वात् यस्मात्... सोवर्णानुत्वात् विरोधिया
नत्वात् तथाहस्तः पदुदीतिस्तुयादो दृढके तर्कभाषाचार्थः सन् तर्कोभाषासंस्तुतरूपायेषां तेषां ... विप्राः वा
योवल्गुप्रतीपोहाविश्रमरः विपरीतेस्तु दरे च वामो वामानुयोवितिति इति ...: तेषामास्पदस्थाने यज्ञमंदिरं गत्वा पु
तांपवित्रां तनुमाचचार अकार्षीत् होमधूमविच्छदर्थोनाधिना तनोः पवित्रत्वे शालायां सर्वेषां भवतियतः योनलः पप

रा.मे.टी

भिसारी। अस्य वाचंयमस्य परिरक्षितस्य वृद्धिपरिकल्पितस्य प्रभग्रस्य सोऽयं राजहंस कलानुइलामास्य चारेऽस्त्वन्वयः श्रवृत्ति
त्तगुणायेनमः प्रादिभ्यो धातुजस्येति वार्तिकवचने बहुव्रीहि वैष: वाचंयमो भक्तिस्येति श्रव्य हृदुत्वात्त्रोपहर्षद्विनुद
श्रयेत वाचंयमभक्तस्यास्यनेनलस्येत्यन्वयः निरवद्यमयं देशे सेवोपस्तसनीयः स्यात् इत्यादि चिंसरस्मभेदभियावि वि के
मंत्रमकार्षीत् तत्रे वपत्रभाल्लायंगला प्रे भ्यान् ॥ विदेहराजः पुरमध्यगात्य दशाधिकः सर्वसमस्तमेधः हिर
रामयीं स्वाविविधविचित्रितां तां ननंद निःशेषपतद्धिहाराम् ॥१॥ विदेहराजइति एषविदेहराजकं पुरमध्यास्य ननं
द विदेहानां हंसानां राजा अष्टद समुद्रंशगारमगात् आगारेन गोपुरमिश्रग्ना अत्रागारस्तन्मु अंगत्वा अच्छगमे समार्थः
ननंद ननंद कथंभूतः सः दशाधिकः सर्वसमस्तमेधोऽग्रस्य विविधविचारमालापिताविशिष्ट अगृजितवान् दशाधिपत्ये
वर्तुथ्यथेव बहुव्रीहि कथंभूतं पुरं हिरण्मयीं सुवर्णमयीं इत्येतेनाकारादि भिदिविचित्रितां पुनः कथं० निःशेषपतद्धिहाराम् निः
शेषा समकलायेपत्रिराले वाव समांघसंसातां पुष्पहारस्य स्त्रीलिंगत्वात् एः पादोयंडुघः द्वितीयार्थे तस्य रूपं श्रूयगादेन्चनगरेद्
विदेह: अक्षमश्रीरामपदे एषविदेहराज पुरमध्यगात्य ननंद जनकराज विदेहानां राजा विदेहराट् तस्य तस्य पुरं मिथिलाख्यं अहं
गत्वांश्रुत्वंगत्वा ननंद कथं० सर्वसमस्तंदशाधिकः श्रेष्ठाद्दिगायेतिकयममासांतः मुख्येषु नाविशिष्टं सर्वसमस्तः कथं० पुरं हिर
रामयीं स्वर्णप्रचुराम् पुनः कथं० नेमा भित्तिभिर्विचित्रिताम् विस्मयावाधिनीं पुनः कथं० निःशेषपतद्धिहारां संपूर्णाःपतंतः
पक्षिणः अपकादयस्तेषां स्त्रीनां समन्ताविहारः क्रीडायस्यास्ता यद्वा अविद्यायांपकारकस्यतत्त्वज्ञानंज्ञानोपदेशरूपमातेदृशकाशद्वारा
तेषांप्रजानंदार्थमायस्यांसा मोक्षधर्माद्योजनकमहाराजहंसस्यतामहाय तनस्य भावमेत्रोपमित्युक्तात् उपजातिवृत्तः ॥१॥

रम
८

विनावभासेकुरु कं सतोतिंतपक्लिनाको गिरितिर्विनीतेः [illegible] समग्र [illegible] रामाय तोषं खलु [illegible]

म [illegible] विनोदभा [illegible] तपक्लिनासौ ते कुरु कं विना विनीतः क्षोणिपति वभाषे [illegible]

र्तः समंतत प्रतीते कुरुकोन [illegible] कुरु [illegible] नपः [illegible] भिप्रेता [illegible] निः नपः श

यादिनिग्रहः तमोम [illegible] विनीते [illegible] विनीतो [illegible] क्षोणिपतिन [illegible] वभाषे

उक्तः किंभिति हे राजन् [illegible] कोदंडे [illegible] परिदर्शयन् [illegible] पंचमार्ध [illegible] खलु नि

श्चयेन लपसे [illegible] संशयो नास्ति खलु [illegible] येन [illegible] राजानः [illegible]

नीताः राम [illegible] नुसारे [illegible] समर्थत्वात् नव [illegible] प्रमाणं [illegible] नामः [illegible] रूपर

विनापरम [illegible] निपदं [illegible] विनीतः सगं ते [illegible] पि

डनं [illegible] तेन [illegible] संलापरहितेन विनापक्षेरा

हंसेन संताप [illegible] कुरु कं विना [illegible] विनीतः क्षोणिपतिने लो वभाषे कथितः किंभिति [illegible]

[illegible] भवतीपरः [illegible] इति [illegible] सात स्वय

मेव सन्निधत्ते [illegible] खलु रामायाश्रयः [illegible] भगवतो [illegible] धानुः घन

कविघातं [illegible] पीडाकरः कोसि [illegible] दमयंतीत्वमतीव [illegible] भावि [illegible] उपजा

तिरु [illegible] विनीतः क्षोणिपतिर्नलो वभाषे इति [illegible] १२ [illegible] मोदमेधि कोपेन पू

र्णेन नवाहनेन यथेमके [illegible] तपान्निना पुराप्यति [illegible] १३ [illegible]

[illegible] वर्तमान [illegible] कोपे

ननेषि नश्राप्नोषि तथा वादनेन नेषि यथा गुराकान्भवन्नवान् ध्वनिपातिनाद्रुमकेन पुरा हर्षं प्रयाति प्रयास्यति स्फीतेनव
रुना रुद्रा देधान मोदश्रीतस्य कोमोर्ध्वसन्नः सर्वस्या हाः हनं पानं मितमितामकोशः गुरााधाद्धात्मशं साधां मनुष्प भवन्तितिभ्य॰
धातोः शतृ प्रत्ययः भवान्पुष्पापेयुश्च द्वं द्वीर्घवृसीयते ध्वनिपातोति निः इति सार्द्धयोग्ययरा क्रमकेत्रेमर्थः ध्वनिशब्दः कु
श्रीध्वनितारद्योतकः द्रुमकेन कुमारेणाप्यनुनेसर्पः इत्येवमर्थेन वन्तुरायेनाम्नः प्रयाति प्रयास्यति द्रुहेतासनेभविष्यतिकाले
धनुर्भंगानंतरमितिध्वनितम् यावत्पुरा निपातयोर्लट् भविष्यदर्थे लट् बोध्यः अथनलपदेकारकानं दर्शयति यत्र दोनिस सं
वंधात्येति आक्षिप्यते हेराजन् हे गुरावान् सत्यशीलेदयाक्षमाजेवादिगुणायुक्त भवान् त्वं यथा द्रुमकेन पुरः स्थितेन हसेन ध्व
निपातिनाद्रुमवादत्वात श्राकारेणविशिष्टमेपिश्रविलमुड्डीयमानेनर्क्षीतेननकोशननवाहनेननेदिष्यसि पातदुधनपातेनि
पातश्चादिनाशयोरितिहेमः ध्वनिपाशेतिपापतयोतकः नातिस जनवकार्थमहेकलो शिष्टपूजगतोरूपज्ञातिः द्रुत्यं किलान्या
सर्पपिश्रिश्रतासुष्टुनिजातिष्ठिदमेवनामेभिवचनधामप्रपात धनिकाश्रमुत्तमं दर्शितं १३ इदिरितोसाविनितेनपाँतोवि
स्तरवानेषपरं विलोक्य स्तगश्रहाभ्याहरवांवि चिकीर्षुः योस्मेत्तरा वक्त उपाजहार १४ उदीरितइति रामपक्षेवर्णनं तेनो
दीरितः शांतो ज्ञानकत्वतसे यो हर्षं विस्तरवान् किं सत्वा स्वापदं विलोक्य येशं मा देष्यन्तु यन्तुः तत्परं रामं विलोक्य किं चिकीर्षुः स्व
गश्र हाभ्या हरवांविकीर्षुः स्वगात्यायाण्य द्वातीतिस्वगयद्वे यन्तुः तेषांश्च हो ग्रहरोसेति तस्माभ्या हरवांसभायां तदेसमक्षं यदानय
तं तं भृत्वौ रसकं युभितु अथ त्वशादतेसोन्नहुन्मनुरुपाजहार सहसा विदास त्रिशाया: पुरुषाः श्रीप्रमहत्ता लक्ष्मीरतिकरमालिनपुरि
त्यर्थः पुंसासम्पू हत्वंतयंत्र यत्प्रत्ययः स्त्रीपुंसा भार्या नत्सत्मने भवनाः इति सत्रे रोतजितरासंश्चमेयद्वादेः शिवा दहु श्वरुंत शिवामे
व इवाः शंकुरः तस्येदं स्त्रेयं तत्परं यस्यसः इति बहुव्रीहिः द्रुमकेनेति सर्वंवयाद्यनुवर्तते द्रुमकं रामीमितपदः अर्थवशाद्विभाते परिणा
मदुर्त्यं भाग्य जागहत्क्षम अनाप्यकर्म सत्राक कारकस्येति अनादेशाभावः विश्वामित्रमिश्रो यशोविद्विसितेतेने त्सा तमेशपरं

विलोकयतिस्म दृष्टमेव । अथ नलपक्षे आगमोन्मादः तेन दक्षिणाशांतो नूतो सौ इति अगस्त्यो नो दीक्षितः । [illegible] विसृष्टवान् विस

सर्जे किंकृत्वा इन्द्राग्निद्वादीनामपीशोप्रहृता स्वदादीनां [illegible] स्वपरामर्शक [illegible] दमित्यादिना [illegible] दमित्यत्र [illegible] प्रति

पादनं बोध्यं सपत्नतमो यस्य समष्टुरिति बहुव्रीहिः । दूराना [illegible] परा [illegible] विरश्चिराक्षो [illegible] मानि [illegible] स्यादिति शंकमा

नः विलोकि विचारे दृष्टवान् । य [illegible] पिमालापांपूजित एवास्य [illegible] पक्षीन [illegible] पथि [illegible] पितो [illegible] दिति [illegible] विसृष्टवानि

तिपदेन मज्यते किं चिकीर्षुः खगग्रहाभ्यां हस्तं चिकीर्षुः खगग्रहो हंसग्रहः तस्मादा [illegible] देवाद्रीः तस्मा [illegible] हस्तं [illegible] सी का

रः आसमंतादङ्गीकारः हस्तं आप [illegible] स्वीकारस्तेयं नायनं चेति दाक्षिण्यात् कौमुधां आचरतु । अकारो वासुदेवः स्यादित्ये [illegible]

अहिंसा सत्यमस्तेयमिति धर्मलक्षणं न हिंस्यात्सर्वभूतानि इति श्रुतिः ताडनादिवधं मा हिंसा [illegible] इति विचार्य [illegible] मर्थः स्वावि

कानामिदं [illegible] तमिति भावः । त्वरावतां [illegible] तदुपजहार अनहंस्या [illegible] देशं पुरुषसम्मत [illegible] त्वरावान् न [illegible] सने विसर्जयत पक्षि

णामुत्येवं [illegible] पाजहार अधिकमामंतादंगीकरणे इति भावः । उपोधिके चेति [illegible] कादुपथा [illegible] दीर्घ इति [illegible] सिद्धं ततश्च सर्वविसर्जि

तादृत्यर्थः २८ शरासने वेगवयोन्न [illegible] रामो भनक्तिजनकात्मजाप्रदः विविक्षि [illegible] भूपसभं परा [illegible] वीक्षास्यमत्रीवतरत्वमेद ॥

शरासनमिति रामपक्षे रामो वेगवदेन [illegible] शरासनं ससुरु [illegible] अभनक् कथंभूतो रामः जनकात्मजाप्रदः भूपसभं [illegible] परा [illegible] वीक्ष

विविक्षिये [illegible] तत्त्वमेद इसन्वयः रामो दाशरथि वेगवयोनज [illegible] शरासने [illegible] अभनक् बभंज कथं जन

कात्मजाप्रदः [illegible] दः तेषां [illegible] वीक्ष्य [illegible] विप्र [illegible] सने [illegible] नगर्वस्यादिति [illegible] अस्य वासुदेव

समत्रीवतरत्वमेद [illegible] लुप्तिकरणा [illegible] रूपं साक्षात् [illegible] वतीर्णोत्र ऐश्वर्यं [illegible] समर्थो [illegible]

विनेतिभावः । नलपक्षे रामो नलः वेगवयो [illegible] समरः अतिसुंदररूपत्वात् नलस्य [illegible] शा

रा॰ नै॰ टी॰
१२

मारते वर्णितत्वां चारुवाचीं सर्वे जरामशब्दः कोशग्रामाया पात् पूर्वं वेगवशेन तं हंसं दृष्ट्वा आक्षय रागवेगात् शराशनं श्रीहंसा
यां अदोषपूरकः शरः गुरुरिति रूपाणि शरो वधः अस्तगा लिदीप्त्या दानेषु आदानं ग्रहणं यथाय ग्रहणं ताडनादि वधं तायाम् हिंसेव
प्रकीर्तिता इति मेदिनी निग्रहाय ग्रहणाय भनक्रमर्दयामास दूरीव कोत्सर्पः जातकारुण्यः परनिग्रहो पहिंसारूपमेव विचार्यं दूरीच
कार तदित्यर्थः अथ जनकाद्भुतप्रदर्शिणि निषिद्धिमिये जनानां काद्भुते आनंदाश्चर्यप्रददानीति जनकाद्भुतश्वेदो हंसः प्रकरणात् एष एव
आश्चर्यं हतवान् सुरवणीषि जलेषु कश्चिति [illegible] असमभूप सभं पराक्रमं दृष्टावीक्ष्य अपिच मत्तावतरत्वेमानुषावगारे [illegible] हरिभिर्वासि
हेह ईदृक्तौलक्ष्य वर्णयामास अवतरणो भावोवतरत्वं शाद्वंताद्भावे त्वप्रत्ययः इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोरेवोपजातिः १५ अभिरमयों दम
यंतपूर्वेला स्वयाय भाजः प्रथिते स्मीता सारा जवक्रोचित संगभीतान्नलेन राजीववनीयथेव १६ अभिरमयेति रामपक्षे अपूर्व
सौंदर्यं पूर्णाश्रीसमूहान् दमयंती कांतान्तिरस्कुर्वती या सीता प्रथिता सि राजवर्यं श्रामा अदितसंगभीतानात्राप्नोलेव केनकाद्भुवनलेनरा
जीववनीव राजासौ येनदिशी ग्रिपद्गुति कोशः राजवत् वक्र यस्मात् सा वंद्रानने नितिफलितार्थः दमुद्रपशमे हेतुमण्यंतः तां च रामराजमरमीय
कमितिय दृशा विशाखस्तनराजीवपुष्करांभोरुहाणि च शतादिरिति शतादिरानंदसुपुष्पेत्तरा जः हंसकुलैरमान्यः कथंभूतस्य
कमितिय दृशा विशाखस्तनराजीवपुष्करांभोरुहाणि च शतादिरिति शतादिरानंदसुपुष्पेत्तरा जः हंसकुलैरमान्यः कथंभूतस्य
नः चक्रेशाणाकेशयुतस्य तस्य संबंधिकार्यव्यवसायस्याप अभिज्ञात अवद्य आदेयस्य सः उत्तरपदेस्मानं दशदोषस्य सदृत्यर्थाद् नानंदो गोतमपुत्रो
नः पुरोहितो वैजल्यो यांगवश्रुतीषु किंभूतः हंसकुलैः असमान्यः हंसो मरालेरा ले सूर्ये च स्थात् सम्भेदे पिकीर्तितः इति [illegible] कुलं गोत्रे च संघा
ते कुले जनपदे गृहे इति मेदिनी हंसः सूर्यः कुलं ये षां ते हंसकुलाः सूर्यवंश्याः तैर्नमान्यो यस्मात् अथवा अनभागवद्वसुदेवेनापि मान्यः
मानपूजायां चक्रं चानीकमश्वियामिति कोशः कार्याये मवसाया उद्यमाले वा सायो तः कार्ये सुनिश्चितार्थे इत्यर्थः सर्वथास्या यस्य कर्तव्य
त्वात् अतः स्वरूपेनिकटेनाशनि यकवचने व्याभिविद्युपश्च वोपस जनकमेधोमस्यानं धनुर्भंगानंतं संविभ्रमेतो निर्णीतः ससेवामरा
शतादिरानंदसुपेत्तरुणोशराजः कुलं हंसकुलैरमान्यः चक्रे [illegible] तस्य संबंधिकार्यव्यवसायस्याप: ११

राम
१२

श्वयपोरपीति तेन: घोतकर्म्मीरिति उद्यमे व्यवसायः स्यान्निश्चयेपि च पुंस्यपमितिरिति देवः अथ नलपक्षे या दृश्या दृहसीना दुःकामः एतेषु दृढ
सः सोस्यासीति दृहसीनामीता मनसा प्रपन्ना अतिकंदर्पभवन्मूर्तिपत्नी त्वमेव मनसा प्रागेव प्राप्ता वीगतीत्यत्राकारोपि पिधातव्यं तं प्रश्लिष्य तद्
निदीक्षिता कौमुद्या माकुः सर्वसंमतत्वात् ततो निश्चयामीनदिति रूपम् पप् अभिख्यया नाम्ना अभिरव्या नामथो भये तत्पक्षे यादमयती राज
वक्त्रा सो चिलसंगभीतात् कथंभूता अपूर्वलावण्यभाजः अपूर्वंसौ दृश्यमाजोनादिरांगमध्ये यतः अनिद्रतामिति निद्रारसोद्यती एकत्वेच
निद्राणांभवतिजातिः यदा येदृशिसौ कारात् मिदचोमात्मप्रवृत्ति सूत्रे ज्ञातृत्वाभावसापकोमधोयं ग्रथिता चिरव्या तास्मि अतिर्भवतीपरदृतिमा
ध्यम् संद्रा ननासम्भवसमीभवतु योग्यत्वात् मालगंधे काकेनेव नलोनालमथात्रियं कमलवती नलेन यथा त्वमपि नलनामासि कमह
वनीस्थानीयासा तथैव योग्यासीति भावः ननु तत्र दूतो घटकः कः स्यादित्याशंक्याह १६ हंसकुले रमान्यः शतादिरानंदः सोयं तत्रांभीमस्यपुरउ
पेतु महाक्षणाः पुरःस्फुरत्सक्षी विशेषप्रसिद्धदोषेण शतपदमनेकसंख्यामवगाहते देवशतेष्वपि श्रेष्ठः आदिशब्दः श्रेष्ठवाची प्रथममध्यात्रेस
त्वात् आनंदयतीतिरूपेणवाचास्त्यर्थो निपानंदः नंदयतेः पचाद्यच् हंसकुले नैकप्रहसपानमराले: नमानोयस्मादिति पंचम्यर्थे बहुव्रीहिः उपेन्द्र

हस

गच्छतु कथंभूतस्यतस्यराज्ञः दूतेनेवलेन दूतेनानुल्यस्य अंडुनेषधस्य अयं स्वकार्यव्यवसायसायरव आत्मनएवकार्यायोगनिश्च
योपक्षीतिभावः मदेकसाध्यंतत्त्वापराणामितिधन्यने युञ्जम् द्योतकर्मणि भावे घञ् आतोयुक्कोध:प्रागेवाभिहितः तदेवहन्नम् मांद्र
शीघ्रंत्वमाज्ञापय पांडुत्वादिकामबाधांजहिहित्येवं हंसेनधन्यने १७ सराजहंसो वचनं महार्थं निगद्य मौनं जुजुषेभिरामम् आराममू

वचने

विशेषकं

नःप्रसन्नसादरामो मध्येसभंसज्जनवंदनीयः १८ सराजहंसस्तुति रामपक्षे सराजहंसोजनकोनाम अभिरामं महार्थं निगद्य मौनं जुजुषे
सुरकुलरपदेत्यादिवाक्यात्कोशस्पष्टहंसश्रेष्ठवाचकत्वंज्ञेयम् राज्ञां मध्ये हंसमिवेतित्युपमितं व्याघ्रादिभिरितिसमासः अभिरामं सुंदरं महार्थं
अर्थगांभीरं निगद्य तूष्णींबभूवेत्यर्थः जुषीप्रीतिसेवनयोः लिट् कथंभूतो राजा मध्येसभंसज्जनवंदनीयः आराममूतो रामः प्रसन्नसादक
घंभूतो रामः सज्जनेवंदनीय इति श्रीरामविशेषणमपिघटते मध्येपाठाद्देहलीदीपन्यायेनोभाभ्यांसंबध्यते वदि अभिवादन स्तुतौ:

रा नै री
१२

तृतीयासमासः आरामभूताउपवनत्वं प्राप्तः पारमध्येषष्ठ्यावेतिमध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः अयंभावः शतानंदयानेनाक्रान्तेनच
पितृजनकेप्रीतिमानभूद्रामः अथनलपक्षे सराजेहंसः हंसीनांराजा महार्थंवचनमभिधाय मोनंसेवितवान् कथं अभिरा
मं सुंदरं रामोत्रनलोपीतिसुंदररूपत्वात् प्रागेवोक्तं लेशमोस्तिवलेशमोनीलचारुसितेत्रिषुइतिवचनात्नलस्यप्रकोपनत्वात् न
लायेतिशेषः मध्येसभंतत्रसभालोकाप्रसन्नोभूत् कथं० आरामभूतः ज्ञानोपदेशद्वारातापापहारकत्वात् अनएवो
द्यानत्वंप्राप्तः सज्जनैर्वंदनीयः दयाक्षमार्जवसंतोषादिशालित्वात् त्रिभिर्विशेषकं तदेवत्वरणम् २८ विदर्भभूः प्रापिविना
यकेननरेशितुः शासनहारकेण सुतस्यपाणिग्रहणोचिरायमाभूदितिप्रीतियुतोवदद्दरम् २८ विदर्भभूरिति रामपक्षे
विनायकेन विदर्भभूः प्रापि विनायकोगणपतौशिक्षकेदंडधारके इतिविशेषशिक्षकेनशतानंदेन दर्भीग्रंथे मैदोर्भि
दर्भीग्रंथः विशिष्टादर्भाग्रंथायत्र यागशिष्टमार्गस्यादयोग्रंथा अत्रस्ताने थांतदलकायत्रनाहभासा केनभूः प्राप्तेत्यर्थः कथं० नरेशितुः
शासनहारकेण नराणामीशिताजनकः तस्यशासनस्यहारकेणज्ञापकेन हस्रहस्तोवल्कलतीरि ईशाप्रैश्वर्येतत्र प्रीतियुतः
सन्मुनिः सुतस्यतत्पुत्रस्य पाणिग्रहणोचिरायमाभूदिति वरोदशरथंगत्वावदत् देवोदृते वरश्रेष्ठेत्रिषुक्लीवमनाक्रियेइत्यमरः
वरः श्रेष्ठः पुत्रोयोरामोयस्यसः अकारोवासुदेवः स्यादितिकोशः वराशब्दस्यद्वितीयेकवचनेवराभितिरूपमत्रबोध्यं जनकप्रेरितोहमा
गतः धनुर्भंगानंतरंविवाहोनिर्णीतः ससैन्यामात्यस्त्वंमिथिलांदुतंयाहीतिभावः अथनलपक्षेव्याख्या पूर्वंनलः प्रसन्नादहंस
वचनमाकर्ण्यस्तुकं तत्पदेनभज्यते यदिभवान्दोमेशक्र स्तर्हिगच्छतुकार्यंकरोतितिप्रसादेहेतुः विनायकेन वीनांनायकेनहं
सेन विदर्भभूः विदर्भदेशभूः प्रापि वाराकेननंदानादतेनश्राद्धेजिघांसतानंदानुगच्छता दर्भाश्चरणानोडुदकाडुत्पाटितास्तस्मा
द्विदर्भदेशात्वं ज्ञातमितिहकथासरित्सागरेद्रष्टव्यंकथानुसंधानम् कथं० नरेशितुः नलस्य शासनहारकेण आज्ञापितवार्ता

राम
१२

२१४

ज्ञापिता पार्थिवेन नयेसुत स्वयमरः विनायकोहंसः वरांयसपतींतत्रावदत् सुतस्य राज्ञः त्वयो दमयन लक्षणत्वमारिणी ग्रहणोचितश्च
विलंवेन मा भूदिति कथं० प्रीतियुतः सुप्रसन्नैश्वर्ययोदितिधातोः सुतइ निरूपमम् गिरहंसो च संज्ञायां ब्रह्म मराल वचनं ब्रह्मणा देवे
नालिखितामिदं स्वीकृत्य सविसृष्टिस्त्वयसीतिभावः १९ भैमीं गुरुसौगुम्फित मूर्तिं मारामेव तस्तौ दारविधानशोभः यदी हरा मो निन
येद्विदेहरूस्तदेव सार्थकमनुपैतिनान्यथा २० भैमीमिति रामपक्षे यदीह रामो भैमीं निनयेत् तदेव विदेहस्य सार्थकमनु
पैति अन्यथा न कथं भूतो रामः आराद्भवत्स्तौ दारविधानशोभः कथं भैमीं गुरौ गुम्फितमूर्तिं दशरथं किमुवाचेत्याह यदि इह अत्रावस
रे भीमो सत्करात् स्वयस्तः भीमो जनकः तस्यापत्यं स्त्री भैमी अन्यस्मान्न पात्रसंभविष्यस्य भीना स्तीति भावः हिङ्कुतिहिंघ्र नासीताम त्रपरिसी
यचेत्प्रापयेत् तदेव सा पुरी विदेहानां जनकानामभूः सार्थकं प्राप्नोति नान्यथा श्रीसंकाशस्य नारायणेनैव रामेण संयोगमर्हति उत्कर्षो
यशालित्वं तेषां मध्ये वो चितं भवति अन्यथा नैव कथं भूतो रामः भवता हृता उद्दारविधानशोभा यस्य सः भवता तत्र श्रीघ्रंगतमम् अतो जनकप्रे
रितो हंसमागतं इतिश्यते कथं भैमीं गुरोः शीलसौंदर्यादिभिर्गुम्फिता मूर्तिर्यस्याः एवं च विलंबेन कार्यां ध्येयं तत्व भित्तुकं भवतिया
तानेदं तत्सुतिना अथ नलपक्षे व्याख्या हे राजन् पुत्रियदि तामिति शेषः इह राम इःकामस्तमपि हन्तितां तुपनीतिरूहः सर्वासो अथ अतिसु
सौंदर्यैरा
दरो नलः आत्मपुरं निनयेत् परिणीय गच्छेत् भीमस्यापत्यं स्त्री भैमीं तां त्वात्र राजानं निनयेत् तदेव विदेहस्य पञ्चाशं वेदनं विदेनिर शोभते विद
याद्वुद्धेव दूरात्मापारः क्रियामात्रयेषां ते विदेहाः नीतिपारगाः पारीणास्तेषां भियंभूः सार्थकं समूहात्मत्वमनुपैति नान्यथा अन्योसै तां ददानो
भीमो गुरुम्भाय लोके रूपकुत्सिष्यति इतिहार्दोभिप्रायः कथंभूतो नलोरामशब्दलक्षितः भवत्स्तौदा रविधानशोभः भवता हृता कंठे
मालाप्रक्षेपेण भवत्स्वयंवरे उद्दार विधानस्य शोभायस्य सः सर्वेना मोहतिमात्रे पुंवद्भावइति वार्तिकवचनं भवता हृता भवत्स्तना
इति रूपनिष्पत्तिर्वोध्या कथं०तां गुरौ सौगुम्फितमूर्तिं आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः आरात्समीपे कटकाले विवाहस्य वयथा सायाथाय
तनीयं त्रिष्टुप्जगत्यो रूपजातिः प्रस्तारभेदव शादवमेया छदश्चितित त्वेः २० सराजहंसो निगरूतां तसं वित्सन्न केजो
यापुरमाजगाम विहायसारवेचरश्च हैव नभोविमाने हि वदी तिवर्य्यैः २१ सराजहंसइति रामपक्षे सराजहंसोपि पु

रा.नै.टी.
१२

13

रमाजगाम राजश्रेष्ठो दशरथोपि पुरीं मिथिलामागात् कथंभूतो ऽगाधहीनसंवित् ध्वीसं विद्वान् संभाषा क्रियाकाराजिनाम-
स्त्विमरः क्रियाकारः सकेनइत्यर्थः न ह्यगम्यक्वाप्यहर्निशं पुरस्कृत्य तिसंप्रजगामेति तात्पर्यार्थः कथं० सत्तर्कजोषां संतस्तर्कोयस्मि
न्स गोतमस्तस्य धाना ग्रन्थे च मुनयो यत्र सत्तर्कं जुषंते इति सत्तर्कजोषा ग्रर्वाग्ग्राघच्च् ग्रसंसंनीति पूर्वविशेषणं कुतर्कं ग्रयथा
यत्र सत्प्रेपि नास्ति किंभीहः किं कायदृसादिरूपः ताहृशीं नगरीं नभो विमानैरिव वीतिनिवृष्यै: नभः आकाशं वेगेन मानइव मा
मानैर्धातुः उत्प्रेक्षालंकारः नभसो विशेषेण मानैर्येषां ते वीतीनां तुरगाणां वर्या श्रेष्ठास्तैरश्वैरतिशीघ्रं जगाम सपरिच्छद इति भावः
घोटकेवीतितुरंगइति [illegible] कोशः केन कइव विहायसा खेचरहंसइव उपमालंकारः शाद्यालंकारसंसृष्टिः काव्यं काव्यप्रकाशोक्तं सुदीह
तं ग्रथ नलपक्षे व्याख्या स राजहंसो ब्रह्मसमरालोपि सत्तर्कजोषां नलनगरीमाजगाम विहायसाकाशमार्गेण इत्यन्वयः कथं० ग्र
हीनसंवित् ग्रवश्यं तस्येव नलस्य वृत्तांतं कर्ताहं इति दमयंतीतः प्राप्तनिःसंदेहः संकेनः संवित्संवेत्न इति प्रागेव ग्रवगतमं कइव खेचरह
त्रस्तागरुडइव केः सार्द्धं तैः स्वकीयैर्हंसैर्बांधवैः सार्द्धं कैरिव नभसि विमानैरिव व्योमयानैरिव विरंचेर्विमानत्वात्तेषां वीनां पक्षिणामी
निर्गतं ते नगतेन वर्या श्रेष्ठाः तंडीनोड्डीनपारिशणाः संसहेतिनिर्गलितोर्थः विशेषणासत्त्वे बहुलग्रहणाद् ढः शिंशपा शिंशपावृक्षइ
तिप्रयोगा जायते इति भाष्यभाष्यव्याख्यानादीनि वृष्यपरानिपातो जातइति बोध्यम् ग्रत्रो पेंद्रवज्रेंद्रवज्रयोरुपजातिः २१ पुरस्क्रि
यांतस्य यथाविधानं विधाय हंसप्रवरस्य राजा वार्त्तां किलाचूचुददप्रमेयं सुसत्पवंघंगशासेमानम् २२ पुरस्क्रियामिति राम
पक्षे राजा ग्रप्रमेयं दशरथं वार्त्तामचूचुदत्किल किं कृत्वा हंसप्रवरस्य तस्य यथाविधानं पुरस्क्रियां विधाय कथंभूतं दशरथं सुसत्पव
घं पुनः कथं० गशासेमानं प्रकरणाद्दशरथः प्रक्रांतः वार्त्तं फल्गुन्यरोगे चेत्यमरः कुशलमित्यर्थः चुदिः एछायामपि वर्त्तते ग्रहमपी
दमचोद्यं वाद्यं इति [illegible] प्रयोगात् विक्रमादित्याप्रमानुमशक्यं ग्रप्रमेयं साक्षिलिङ्गचेति कृत्प्रत्ययः हंसः सू
र्येमराले चहंसो जीवात्मनि स्मृत इति यादवः हंसानां राज्ञां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य तस्य पुरस्क्रियां पूजां विधाय हत्वा कुशलपत्रच्छेति तात्पर्या
र्थः वरः शुभिकाए चेति पक्षे यतः ग्रतिसत्पवचनमित्यर्थः गशोनसेनासम्यक् हेन से यमानं ग्राराध्यमानम् ग्रथ नलपक्षे राजा नल

दि

राम
१२

स्तस्य तांसप्रवरस्य हंसःसम्प्रहृष्टस्य तस्यसम्प्रहृष्टइत्यर्थः यथाविधानं विधानमनतिक्रम्येत्यव्ययीभावः शुद्धिपांपूर्वां विधायवार्तिक
त्साणमन्वयुदत् किलपुराणप्रसिद्धं अनुपमं सम्यगादिनं गगनेन हंससमूहेनक्षेअमानं अन्वीयमानं उपजानितहं २२ गुरुर्वसिष्ठःकापदस्वेन
पुनःकुर्नैवाह्निकवर्ष्यादिषे वावर्तनंसाक्षात्पूर्वमेववक्ष्यन्तेपत्वाहचनविदेहः २३ गुरुरिति रामपक्षेव्याख्या चपुनर्विदेहस्त्वमित्याह वसिष्ठोगुरु
रयंवैवाह्निकवर्ष्यादिषे सतिवर्तते अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति परिभाषा [illegible] तस्याःकरपद्धवेनश्रीरामकरपद्मं युनक्तु विवाहेदीक्षतीति
वैवाहिकाः शशिकरस्मूलादिभगणाज्योतिःशास्त्रोक्ताः संतितादृशो वर्ष्यनिर्वर्धमे संयोजयन्तु दिष्टु कालेप्रशस्ते वधूः सीताधनुर्भंगानंतरवाचनेनइ
र्वमेवाहूतं वतुवरस्ये [illegible] अतएवहमेनु [illegible] विस्मरः अवारीदितिमालयेतिभावः हेनृ
पेतिसंबोधनं जनकीयं अरणीयान्विलंबोपिमम नास्ति घटकनाम वदंधीनेतिभावः अथनलपक्षेव्याख्या चपुनर्विदेहस्त्वमाह वेःपक्षिणो
देहोयस्यसः अदेतिविभूवेत्यर्थ मयंवर्तते हेनृप वसिष्ठः सुमतिः पुरोधाः अतिशयेनवशीवशिष्ठः सुमतिशायनं इष्टन्प्रत्ययः गुरुर्महान् गुरुर्नि‌षे
कादिकरोपित्रादेगुरुरेकंत्रिरिति इजेरालघुनोभ्याषिगुरुरभ्रतिवाअवनदूतनिविस्त्र महान्विद्वानुपमतिरित्यर्थः त्वीपकरपद्धवेनत्वदीयकरपद्धवं
युनक्तु युजिर्योगे लोट् अहंतथावाक्षिलामभोयथानलमेवस्वयंवरेवदिष्यामिपुरुषांतरं नाभियहसामपिनकरिष्य इतिप्रश्नः [illegible] साभ्रे
यःपरंब्रह्मवाकादरीरथंगमनमात्रविलंबोयंपदार्थ इतिभावः ब्रह्मयानत्वात्कामरूपितातस्य संप्रतिविदेहत्वं स्वीकृतमितिध्वनायितुविदेह
पदंप्रक्षिप्तं २३ सजालपादःपुरमाजगाममहेनलोघोररागतोभ्ययासीत् तत्रांतरेदेवऋषिश्वनाकंश्रुत्वा [illegible] जवेनजिन्वन् २४
सजालपादइति रामपक्षे सजालपात् अःपरं आजगाम अनलःसन्घोररागतोमहेअभ्ययासीत् तत्रांतरेनाकंदेवऋषिश्च जिन्वन् पाकास्यदं
जवेनप्राप जलघातने जालंघातनंतेतेनसहवर्ततेइतिसजालाः हिंस्वाराक्षसा सादयस्तेषुपादोयस्यसः रक्षोमूर्द्धसुपादप्रहारदानक्षमः श्रीवासुदे
वोरामः परंपितरं दुरानाभीजराः परा इतिकौपकोशे एपालनपूरणयोः पिपर्तिपालयतीतिपरः पोषकंपितरंपूर्वमाजगाम स्वकेतादागतं
प्रत्युज्जगामेत्यर्थः ततोनालःसमर्थीयस्मात् अलंभूषणपर्याप्तिवारणेषु अलतीमलःपचाद्यच् नअलोयनः घोररागतो [illegible] आद्या
दिभ्यउपसंख्यानंवार्तिकेनतसीपार्श्वेनसिप्रत्ययः सर्वस्माद्धादरंयानंपुष्पकंपदं वधोरारातमितसमरः वाहनेन महे विवाहोत्सवशालायाम
भ्ययासीत् अगमत्सीरयापार्श्वमितितात्पर्यं तत्रावसरेदेवोसोजोदयारथप्रांधवपांसि [illegible] नाकं नविधतेअकंदुःखंयस्मिन्सःनाकोज्ञानपूर्णः

ःनपऐश्वर्ये
कद्रवतेपूर्य
धातोः

प्रतानंदारत्वादं नंजनकं जिन्वन् प्रीणयन् पाकशासनं इंद्रास्पदमनुलक्ष्यानं आस्पदं प्रतिष्ठायांनिपातनं उदाहरणानंशाप एषक्रपर्षक्र जिविप्री
णने जिन्व न् प्रीणयन् अथनलपक्षे व्याख्या सजालपादो हंसः जालपादोमरालेस्यादिति॰ जालाकाराः पादाअस्येतिसहंसउत्तसपदं
सलोकमगात् तत्रसहेनलोधोरणातोधोरणेन धोरणागमनं गतिहस्य लक्षोपेचंचमी महे विवाहस्थालायांस्वयंवरे अभ्यासीत् तत्रांतरे देवकृ
षिनारदश्च समासेप्ययंप्रवृत्ति भावः कस्मकद्र इति जवेन वेगेन जिन्वन् प्रीणयन् नाकंनिरंतरस्तुवंस्त अकंपापेचकुःखे वेतिविश्वः नभ्रासत
पानिनिमिषन्निति भावः पाकशासदममराकर्णाप्राय पूर्ववत्सुगजातिरुत्तमः राजाभट्टारकोदेवइतिकोशः २४ अपूपुजदिति स्रगंधमालैर्दैवं
मुनिंसंविधयायथावत् भैमीं सुरतीं प्रभयानिसर्वां जिष्णुर्विवोढुंयततेनर्किंवा २५ अपूपुजदिति रामपक्षे अतिसर्वः जनकः श्री
नविज्ञानसंपन्नासर्वानतिक्रांतोजनकः विप्सरगंधमाल्यैर्यथावत् देवं दृश्यार्थं मुनिं वसिष्ठं गुरुं तेषां संविधया सामग्रा मधुपर्कादिभि
रपूपुजत् आनर्च पूजपूजायांचौरादिकोधातुः चङुपरे गौणरूपं उत्तरालंकारेणआहचेति लब्धं जिष्णुर्जयप्रत्ययांतः रामप्रभयाकांत्यासु
रतींभैमींसीतां भीमाधनुस्तस्यभीमोजनकः तस्यापत्यं तत्सदृशीमिति वामन टिड्ढाणञिति ङीप् वाऽवधारणेऽप्रश्नेवा विवोढुंपरिणेतुं नयततेकिं
यतीप्रयतते एतावद्विलंवोनकर्तव्यः सुलग्नातिवर्तनमन्याय्यमितिभावः अथनलपक्षे जिष्णुपुरंदरः जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रइतिवचना
त् यथावत् तदर्हमितिःसंविधया विधाविधौ प्रकारे चेतिकोशः विप्सरगंधमाल्यैः विष्टरआसनं गंधश्चंदनं माल्यंमाला एभिरुपचारैर्दे
वं मुनिं नारदर्षिं अपूपुजत् आनर्च उत्तरालंकारेण तद्वाक्यं वक्ष्यमाणमाह हे जिष्णुः पुरंदर भवान् अतिसर्वांभूत्वा प्रभयासुरतींभैमीं वा
शब्दःकस्मे निपातानामनेकार्थत्वात् विवोढुं नयततेकिं आश्चर्यमिदं इंद्रासपातवपल्युरूपयाकिंभवति यदिदमयंतीस्वयंवरे नलभ
सतीति त्रिलोकीपतसमिमानित्वंतवाश्चर्यमिवेति धीनितर्म पूर्ववदुत्तमम् २५ आनंदपादोनरमाहसोरंवचोविलंवंगमयन्सु
लग्ने जितोर्वशीकांसुरराट् विलोकितुं वैवाहशालांसमहीरः प्रतत्वे २६ सुगमम् आनंदेति रामपक्षे आनंदपादोनरः शतानंदो
नाम सोरंदशरथं सरस्परस्थं स्फोटापत्यं पुभान्सोरः तं वचआह सुलग्ने विलंवंगमयन् प्रीणातं ज्ञापयन् यएवकालस्पर्धीसएवज्ञाना
थीः नस्विवपुरुमन्यसदृशाधिकरणेनार्थोहपर्थगतिरितिभावात् किमाहेत्याह अविलंवमस्तु विलंवाभावोस्तुकार्य इति सुरराट्
रामोजितोर्वशीकांसीतांविलोकितुं द्रष्टुं नद्दृनश्चेतिकषु वैवाहशालांसमहीरः प्रतत्वे नलपक्षेचरयाजगाम अथनलपक्षे आनं

शब्दोत्तरः सत्यं ज्ञानमानंदं ब्रह्मेतिश्रुतिः आनंदस्य श्रीरूपस्याख्यब्रह्मणः शब्दउपसर्गाश्च विष्णोरेव शब्दनं शब्दः भावेघञ् अद्वैतब्रह्मनाम
कीर्तनमेवउत्तरं यस्य स नारदः सोरंसुराणामीशं तस्य दमितमरुत् सुलम्बोदमयंतीविवाहलग्ने श्रविलंवशी ध्रुवगमयन् ज्ञापयन् वच आह पू
र्वोक्तं वचनम् भुजगादेरित्यर्थः सुराणामिंद्रः जितांवशीकृतां विलोकिनु वैवाहकाले विवाहकर्तारोभूपावैवाहाः शोभेइत्यराः वैवाहानांशाजोभ्या
ला वेवास्यकालं विभाषासेनेतिनपुंसकत्वे ह्रस्वत्वेवोध्यं उद्विग्नदेसख्याहाः एतत्वेरे त्वरयप्र ब्राजोदित्यर्थः कथंभूतः यस्मादिसहितः उपल
क्षणतया माख्यानं काशीतिः सहमार्जारैरितिवत् त्रिष्टुप्जगतोरूपजातिवृत्तं २६ आमोदवांस्तपवनः शिखेवेस्वः कौसुमेक्रांतपदुद्विरेफः आ
तिथ्यशीलानलआननोत्सदाप्रियासमक्षंगतउग्रतेजा २७ आमोदवानिति रामपक्षे स्वः कौसुमेक्रांतपदुद्विरेफः आमोदवान्पवनः तेशिखेवे
कुसुमानांसमूहः कौसुमं तस्य समूहरूपवृन्दस्य स्वर्गस्य कौसुमं मंदारपारिजातं तत्रोक्रांताः पत्वोषुजनप्रवीणायस्मिन्सः पवनोवायुः तंराम भार्गवं
तत्प्रणोचरतदासेवितवान् वहस्सेवनेलिट् उग्रतेजावान्निश्चयेन तदानले वैवाहिके भोजत्वल्लसतिआतिथ्यशीलस्तथाननोतनोत् देवताकैरे
रपरिमाणजन्मायथ्यंतंप्रियायाश्चकारेत्यर्थः प्रतिथ्यशब्दकैरितिसुट् आननमादिताख्यग्र थित्वात्ङीप् अस्थिभिरस्थीनिसंदधातीतिवचनात्
प्रतिथ्यशीलः सहायेस्मादातो हरपुरोगयोरितिविश्वः कथंभूतः प्रियासमक्षंगतः अंचलग्रंथनं तरमंडपे हायने प्रातद्वयसमक्षं भावः प्रियासीता त
स्याः समक्षं प्रत्यक्षंगतः प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्णः इतिसमासांतः अथनलपक्षे उग्रतेजानलइंद्रसमदादोतं प्रातिथ्यशीलमाननोत् चकार इंदेरा
त्मेवाख्यत्काम अथावरस्तायगच्छंतद्गनविष्णुयामहृयाकोपिजनोनदृष्टेत्युक्तः कथंप्रियासमक्षंगतः आमोदः सोतिनिर्हारीतिकोशः स्वःकौ
सुमादिविशेषणं कथासीदर्थ्योतकं पक्षद्वयेपितुल्यपरिकरालंकारः त्रिष्टुप्जगतोरूपजातिवृत्तंवोध्यं २७ नारस्यसोगोचरस्य वहारंपथ्य
सुवीतस्वयमेवतत्र विष्णुयतांकिंजगदीश्वरेणसंपर्चनं वामहृतश्चरेलिं २८ नारस्येति रामपक्षे तत्रशालायांप्रक्रांतत्वात्पूर्वसंतनकः
कन्यापितृक्षः अविषयः एकांतत्वात् हारंपथ्यसुवीत् अस्ताबीत् हरेर्नारायणस्यावनारंनारदाद्युक्तंरामं वर्णितवानित्यर्थः इत्याहचोत्तरालेकारेण
तदेश्मवंधामविधायजगदीश्वरेणसंपर्चनं संयोगंयत्कोकोवामः प्रतिकूलकारी अत्रकंपुरुषांतुरंगछेत् आत्मरेत्यर्थः तस्मादुचितकारित्वं
संप्रतिममेवर्हणं किमन्यत्कुत्सितमेव अथनलपक्षे नारस्परक्षिवर्गस्य राजमंदिरेगोचरेतद्गनविष्णुयासनलस्तत्रकन्यापुरेस्वयमेव

श्री

६१

3

रा.नै.टी
२५
15

हार्य्यश्चैवं दुश्चरितं न पर्युपासीत पुनः पुनर्व्वर्ण्यमानो [illegible] तज्जगद्दर्शने सपर्वं नं विदलाय कोवा मे मे दोमे संसपर्व नं कृतो न चरेत् न कोपीति का कुर्व्व
त्यम् त्रिलोकीनाथेन सचीपतिना सह नंदनादिषु संसक्तैर्य्यमानवाः केवया काकुतिभावः शामिश्च यः एवं तु वा मां समनसा समवादि
त्विंबिनितं उपजानिहम् २८ सखीसह त्वे ता सम न्विताता चे नोसरं तीमपि वैवुधस्य अनन्यचित्तां समवेक्ष्य मीन्यौगौनौ नेष्टजि
ह्रसपरीत्यनत्र २९ सखीसहस्त्रे रोति रामपक्षे तत्र संपरीत्य अनन्याचित्तां समवेक्ष्य [illegible] तां नान्यो न्य च यह कथंभूतां जिह्मांनार्यंतार
जंघनयीलां कर्णारिक्षु यस्य पुनः कथं सखीसहस्त्रे गा सम न्वितां पुनः कथंभूता वैबुधस्यापि चेतोहरंतीं शुभ्रामिति शेषः सोग्रिंपरी
त्यपरिक्रम्य अन्यत्र रामनिवितानाति चित्तं यस्याः सा इंद्रपीतां वीक्ष्य अन्यगामनसापि नासीति अचक्ष चाक्षिद्भः दर्शनेपि जानहस्यादि
चाचया मास लोकेशं विबुधानां सम्हृतोवैबुधं तस्य नरद्दृष्टोत्तमानां विस्मापकरूपां समवेक्ष्य तु नो स मनसा रामस्तादेति भावः नल
पक्षे सपरीत्यनत्र इंद्रादिरूपाणि परा [illegible] अन्यगासा नासीति जिष्णुभिंद्रं अचचक्षकथयामास चाक्षिद्भः [illegible] आर्षत्वदयंतिड़ नेद
र्शितं किंकृत्वा अनन्यचित्तां समवेक्ष्य नान्यत्र चित्तं यस्याः सेति च हृदीहि कथंभूतां विशो यशा पदं प्रागवत् कन्यापुरेता हगाडुत हूपा
मयाद्दृष्टा [illegible] विरुधेंद्र पत्नीभवेति [illegible] नाजीगणत्प्रभुश्च मान् मामेवाहंमिति नि [illegible] भावेन सनो नापि मा स्मा
ले चवासो मास [illegible] गोतृणिपादितः स्वरादिनिपानम [illegible] मनोरमायां दीक्षितो अपि माङ्गकुः मान्याभ्ना
न्यो गत्यर्थः त्रिपुपूज्य गम्यो रूपजातिः २९ हरेर्व्विजानीहि नरस्य हन्तं प्रतिष्ठ [illegible] तत्वान्यप्यहं उजिज्ञियासान्यनसः कदा
चिन्नैवास्ति मे कोपि सहितिक त्व वुद्धा ३० हरेरिति रामपक्षे पुनाय मोजिह्मु [illegible] जित्वरींसीता माह हे हरेः हरावशीकारिका
वासौ इंद्रलक्ष्मीरिव तत्संबोधनम् हे हरे मद्दशीकर्त्रि सीते नरस्य हन्तं विजानीहि न नयेपचाद्यच् नयत्यस्य मे हन्तं चरित्रं विजानीहि
यथाहं वह्निसमीपे प्रापथानकार्यं प्रतिष्ठ [illegible] सर्वदा सहचरो भविष्यामीति कदाचिन्मे मनसोष्पास्तव उजिज्ञिषानास्ति उज्झउत्स
र्गे जिहासा [illegible] सन्नंतादप्रत्ययः केन हेतुना कोस्ति कत्व वुद्धा कुम्सति निर्निहृतिः [illegible] कुम्सतिः शील [illegible] कोस्ति क
त्वम् कपटित्व वुद्धा रूपसाधनं प्रतिष्ठ [illegible] दस्यको [illegible] प्रागेव दर्शितम् अथ नलपक्षे हरा चेतो हरा इंद्रस्त्रिलोकीशत्वलक्ष्मी

त्रिशं ४

राम
२५

र्येस्य सङ्गतिनत्संबोधने हे हरे : नरस्य मे हन्तं साधुमसाधुर्वा विजानीहि यथाहं तव प्रतिष्ठ्य एतां वार्तां हरत्वं हृतवान् दोलामित्यर्थः एवं देवाश्चेनञ्जानी
षे सर्वसाक्षित्वात् सत्यमसत्यं वा अप्रसादमयं त्वामेमनसङ्कजिह्मिया नेवास्ति प्रतिसंदेशं भवते वोच त्वं किंकर स्वारयहं कालत्रयेपि मां विहायप
त्यंतरं न करोमि मम तत्र को दोष इति भावः प्राग्वदर्थः ३० तस्यां सभायां समलं हस्तायां गतमलीकं स्थितिमाततान सकौतुका रवेषुर
पालिरस्या न्नार्पितु रामाग्यसुरान्ति रास्यत् ३१ तस्यामिति गतमलीको रामः समलं हस्तायां तस्यां सभायां स्थितिं आततान अलीकं त्वप्रि
येन् तङ्गतिरुभसः गतोमलीको यतः सत्यवादी रामस्तस्यां सभायां स्थितिमवस्थानं चकार तदानीं रामविवाहोत्सवदर्शनाय सकौतुका सुरपालिरस्यान्
पालिः सा सुरांकपंक्तिं उतानीपीकेमर : नार्पीसीतानु नृपस्यापनं कैरीरामान्मसुरान्वेवगस्थिता न तत्पात्तत्वारामस्वेवाहरणीतेति भावः अथ नलपक्षे
कुलेन पंचनलीत्वं भूमिषत्वं विधाय दमयंत्या मायामाकरोत् सा दमयंती सतेन रवाचस्थानं स्वचिह्नं विधाय तस्यां सा नलमेवाहृतीतेति सत्यपातीन
वद्धेस्यङ्कुलोरस : तत्र यालं कारं सभायां गंभीरायां लभ्यते लेकारस्यैव नाहूपीयाश्चिः सप्तुहृंभतहृतिज्ञेयं रामपक्षे नाभिरामः सुंदरो नलस्य कोशः सद
स्वाचीप्राग्वदर्थितः पूर्वार्द्धेन लपक्षेपि समानम् प्राग्वदर्थम् ३१ हंदारकाग्रामवरः सपावकः सोरीं प्रतिश्रुतपराद्धवर्णाम् दूयेषगन्तुं समि
तः प्रतीक्ष्यः संप्राप्य सद्योनकमुन्नतेछः ३२ हंदारकाग्रामवर इति रामपक्षे सपावकः प्रतीक्ष्यः समितो गंतुमियेष पूर्व्यपवने अरहस्याप्य
वनः सयामः सर्वेषां पूज्यः पूज्यः प्रतीक्ष्य इति कोशः समितः सभाजः गंतुमयोध्यां प्रतिइयेष यद्वा समितप्रतीक्ष्य इति अविसर्गः पाठः संगतपूज्यः
दशरथवसिष्ठादिसहितः कथं हंदारकैः रूपिक्षत्रियैरपि हंदारको रूपिमुख्याविति कोशः अग्राग्रावराश्रेष्ठाय समस इति बहुव्रीहिः किं कृत्वा परा
र्द्धवर्णां श्रेष्ठवर्णां सौरीं दस्यदभिमयण् सूर्यप्रभामिव प्रतिश्रुत्य अंगीकृत्य परिणीयेति यावत् पुनः किं कृत्वा सद्योनकं प्राप्य उन्नते छोमहेछः स
न कुंजरदासीदासादियुतं जनकदत्तं परिवर्हं संप्राप्य स्वयोग्यमिति तात्पर्यार्थः योनकादितु यथा हृद्यं प्रदायो हृद्यं च तदिति त्रिकांडः अथ न
लपक्षे हंदारकेभ्यः इंद्रादिभ्यः संतुष्टेभ्यः अग्राग्रावरः नानावरान्प्राप्य स्वतनय वसत्यपूतत्वात्कथाभिः पावकः कलिदोषघ्नः संगतपूज्यः सु
मत्यादिपूज्यः गंतुं निषधपुरीमियेष अवोछत् पूर्व्यपवने गत्वा किं कृत्वा अपराद्धवर्णां सौरीं सूर्यप्रभामिव दमयंतीं प्रतिश्रुत्य अंगीकृ
त्य विवाह्यैः किं कृत्वा उन्नतेछः सद्योनकं योग्यपारिवर्हं संप्राप्येत्यर्थः पूर्ववत् त्रिभुवनजगतोरूपजानिहृतं ३२ पदं सकोपि त्रिदशाः स
मीयुः पुरीं निजां क्षोणिपतिः प्रतस्थे नियोजनं पावदतीतवान् अयं तावत्सपत्नीसदजंभताधनि ३३ पदमिति रामपक्षे कौतु

रा·नै·टी
१६
16

कट्टस्थराहित्यस्पष्टाः प्रसन्नाः स्वकीयं पदं समीयुः दूरगता लिप्टूजग्मुः क्षोणिपतिः निजां पुरीं प्रतस्थे यावत्त्रियोजनं पथं चारः पथश्च मार्गश्चेति त्रि
कां तु रोधः त्रियोजनमिति पात्रादित्वान्नपुंसकत्वं पथधाद्दोकारांतः मार्गमतीतवान् अतिचक्राम तावत्सपत्नैः दुर्दजं अतार्धनि बहुभिः शि
खैः स दृष्टपराक्रमाश्च दुर्दैव उद्दजं अप्रकटीभूतम् इत्थं बहुवचनेसर्वेषां तदाज्ञाकरत्वात् अथ नलपक्षे तद्वृद्धादयः पदं स्वं ययुः क्षोणि
पतिर्नलः निजां पुरीं निषधराजधानीं प्रति प्रतस्थे यावत् त्रियोजनं पथं अतीतवान् तावत्सपत्नैः क्षत्रियैः स्वयंवरे तिरस्कृतैः अधिनिवहुभिः
समेम उद्दजं अप्रकटीभूतम् त्रिपदं बहुलोपलक्षणं बोध्यम् नलपक्षे स्वयंवरसमाजे तु इंद्रादीनि भस्मीकरोतीति नापुष्कर्न प्राग्वद्धन ३३
स्वरोधकः कार्ष्मधनुर्विहीनश्च स्वर्गेण सेनैरनुगम्यमानः सत्पावकः क्षत्रियजित्वरसं से स्पृष्टपात्रे नगरमं समानीत् ३४ स्वरोधक इति रा
मपक्षे क्षत्रियजित्वरसवः कार्ष्मधनुर्विहीनश्चैकेन वाणेन नदीयस्वर्गारोधकः सत्यवचनकर्ता तेन परशुरामेण सुस्पृष्टपात् स्पष्टचरणः स्व
गमं अानीत् अकार्षीत् सैन्यैरनुगम्यमानः त्रिः सप्तकृत्व क्षत्रियजयशीलः क्रुद्धो रामस्तंतर्जयामास वेश्म वंधनुषां हस्तादाच्छिद्य समरोप्य
तदीयस्वर्गमार्गरोधकोदासरथिरेकेन वाणेन नातद्रुतकर्म यदाकरोत्तदा तत्परशुरामस्य चारमप्रगोऽजिरूपय एवं रामायणकथाप्र लेकारेण
व्यज्यते स प्रतिज्ञस्वर्गमार्गपरिघत्वं विधायरामं मुमोच नान्यथेति ध्वन्यते एतादृशा काव्यसेव्यकाव्यप्रकारेण न मकाव्यत्वं दर्शितम् न
त्रयोजकोहेतुश्चेति तज्जकाव्यं कर्तरीतिनिषेधसाविसत्वदर्शीनात् स्वरोधक इति समासः कृतदुर्लवसेयम् अथ नलपक्षे ये क्षत्रियमा
र्गे निषधेन संप्रस्तुमागतास्तैः रक्षन नलः स्पष्टचरणः सन् निषधपुरं प्रति गमं चचार कथं० क्षत्रियजित्वरः सतापकः तेषां क्षत्रियाणां
मध्ये कश्चन दिग्विजये सर्वेभ्यः श्रेष्ठः क्षत्रिय आसीत् तं वधाय हतिचरणं तत्पाज यदाशापथमका प्रपन्नेन सतं चापयत स्वर्गायेति मरः
धात्वर्थेणिजाद्युक्तवार्तिकात् स्वर्गेणेति जानात्मकायमिति सूत्रेण स्वर्गेति पर्यः जातावेकवचनं जेयस्त्वसदेवताकं काम्यं सास्पदेव
तेत्यरण् सैन्यैः सहभ्रमस्यदुद्धं विधाय तपःसामर्थ्येन तान् जित्वा पुरं प्रतिजगामेति भावः इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोरुपजातिः ३४ लस
त्पताकं नगरं प्रविश्य जैत्रो धनुष्मान् अरणानामुमानः श्वश्रूगुरूस्तामहनीयरूपां श्वश्रू विलोक्य प्रमदं प्रपन्न ३५ लस
दिति लसत्पताकं नगरं प्रविश्य मानः प्रधानाम तिस्त्रश्वश्रूर्ज्येष्ठासीताववंदे तामहनीयरूपां तां विलोक्य प्रमदं हर्षं परा

नलस्त्वने
धीत ५

राम
१६

पत् अलभंत गुरुणी इति पित्राद्यावित्यमरः वीतो गुरुवचनादिति वा ऽपि गुर्वीः गुरुः स्नुषायं नामेति सीतोपलक्षणं उर्मिला
दयश्च तथा चक्रुः अनंतरं सर्वा इद्ध्वानन्तुरिति भावः अथ नलपक्षे सनन्तो पितामहं तं नगरं प्रविश्य मातुः प्रजा नाम वीरसेनपत्नी
न्याव कृता सन्निति शेषः ते ताः प्राग्व देवतां दमयंतीं इह जरी इह अभुरिति तात्पर्यार्थः इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयो रुपजातिः ३४ पुरस्थपरात्मा
नमात्मप्रगुरुणोधेः श्रियासे अमानं कदाचित्प्रशांतं विभीताश्रयः सांतरः ख्यातकीर्तिः कलिर्नाम सोभ्यापयौ नारदाद्युः ३५
पुरस्थमिति रामपक्षे कदाचिन्नारदाद्युः कलिर्नाम पुरस्थपरात्मानमभ्यापयौ कथंभूतं गुरोराद्यं पुनः कथं श्रियासे अमानं पुनः प्र
शांतं कथं नारदः विभीताश्रयः पुनः कथं सांतरः पुनः कथं ख्यातकीर्तिः नारद इति आख्या नाम यस्य सः इति स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः नामेति
प्रसिद्धावव्ययं अग्निर्भासा वचकादिवत्साध्यवसाना लक्षणा बोध्या साक्षात्कलिकारकत्वात्कलिरेव पुष्टिप्रयोध्या योनिश्छंतं परात्मानं रामं विद्विप
रं यह्लेसभा तराभायको आपकं भगवंतमभिमुखीव सम्प्रायये सोर्पादिरूपा समूहसूर्णां श्रियासीत या स्त्रियासे अमानं प्रकर्षेण मानिष्ठं
धिं घोषेणासं साराद्गीता विभीताद्युवादपक्षे घोषितघानुशासनेनाश्रयंत्रारणयमंतरेणाभेदेनान्यत्र कर्तव्यः नवार्ता व्याहारकेत्वम् मेदशिक्षासुहितमि
त्यर्थः अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येंतरात्मनि चेत्यमरः ख्याता प्रसिद्धा त्रिलोकी वार्ता च स्त्रिय
स्मः अथ नलपक्षे इंद्रादिदेवतिरस्कारात्कुपितः कलिस्तदानीं निषधपुरीमागमत् विभीतकवृक्षाश्रयोऽभूत्वा अवकाशान्वेषी पुरस्थादिख्यात
कीर्तिः कलिः साक्षान्निषधपरनामासपुरस्थनृपं नलमाक्रांतवान् अभ्याङ्पूर्वो ऽपि तिराक्रमणे उपसर्गास्वर्थविशेषद्योतकाः वरं
गप्रक्षालनाभावमात्रं रंध्रान्वेषणात् कथंभूतः नारदाद्युः नराणां समूहो नारं दोषखंडने नारं द्यतिखंडयतीति नारदः नारद इति आद्युः यस्य सः
कलिर्वेपो सति पुरस्थात्मापिदुर्बुद्धिर्भवतीत्यर्थः भुजंगप्रयातं छंदः ३५ ततो वैश्रवीं भारतीं लोकनंदां परानंदथुं प्राप शृण्वन् मौलिः
उदाराः समस्ताः समस्ता विबुधास्तं पुराहन्तगुंफैः कृंदंते समस्तेः ३६ ततइति रामपक्षे ततो नृमौलिः परानंदथुं प्राप नराणां मध्ये मौलिरिव मौ
लिः किरीटधारिरेकं केलिकुमच्चूडापीडितिविश्वः स्तुरुत्तरपदेमाप्रइत्यादिकोपः एवं मौलिशाह्नस्यश्रेष्ठार्थाभिधायित्वम् रामस्ततो नारदा
नरानंदं प्राप किं कुर्वन् लोकनंदां [illegible] वैश्रवीं भारतीं शृण्वन् श्रीमद्भगवद्गुणानुवादरूपा मतएव लोकानंदाम् दुनदि सम्प्रहो कर्म्मणापला राप

रा.नै.टी.
१७
17

द्वितीयोपुरूरवा आदानंदपुरानंदइतित्रिवागंध्यो अथवनसन् समस्तादुदाराः पुरस्तान्नारिभिः तं समस्तादिशुरित्यन्वयः उदारोदातमहतोरि
तिकोशः इतिहासः पुरायत्तसमिनिच गुप्तश्लोकेतोदाधिकः भावेघत्र इतिहा सगुंफितेतिहासर्थः वहुव्रीहिसमासात सहुजनस्यातोनिश्च
योयत्र आख्यायिकत्वात प्रकाशस्यनीतादेशोनिभावः तंरामं हृतवसुतोलुद्र सुसुपस्पमयेइतीद्र समनुवर्णयामासुः समायां कदाराजारा
मः सार्वद्वीपस्याधुवं वैसमर्थामितिविशेषोरियंतस्यदमित्यण् अथवनलपक्षे नभोलिनिलोयज्ञा ननोविवाहोपरं मध्येसभं वुमतिजानक
र्णपवकदालमाद्यिमो वैसमवीं भारतीमश्रावन् परानंदपुरप्राप कथंभूतोलोकनंदो उदाराइत्यादिवपूर्ववदेव विशेषणाविशिष्टत्वंप्रतिपत्र्य
भुजंगप्रयातंछंदः ३७. नदीयाधिराज्यंविसृतुतदानीन्नृपानुज्ञयामंथराडुःप्रहृति समुद्दृषिताप्यासवार्ताकलीयायतः पुष्करासीमज
न्यालकोपात् ३८ नदीयाधिराज्यमिति रामपक्षे तदातदीयाधिराज्यंविसृतु नृपानुज्ञयामंथराडुःप्रहृतिरभूदितिशेषः कर्माणिद्वितीये
तिसत्रेणोचक्षमायोगाभाष्यकारस्याह अस्तिर्भवंतीपरः प्रथमपुरुषोप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिगम्यते इत्यः प्रसङ्गइति अस्तीतिगम्यते नन्वांति इ
तिनृपः लोकपालाइंद्रादयस्तदानुज्ञया इंद्रादिदेवैराज्यस्थितरामेरा क्षसवधोनभविष्यतीतिविचार्यनोदितावाणी मंथरा वुद्धावाविवेशे
तिसाकैकयीद्वारा विघ्नंकरिष्यतीतिप्रविष्टावाक्सर्वैविपरीतंमंथरामाविश्यपवक्रेसूतिरामायणकथानुसंधेया दुःप्रहृतिर्विपरीतापर्यासा स
तिसाकैकयीद्वारा विघ्नंकरिष्यतीतिप्रविष्टा... तथाभूतामंथरारव्या कैकेयीपरिचारिकाभूत यतः कारणात पुष्करासीकैकेयीकोपाजन्याल अतएवसमुद्दृषितापिपदितेनिंदितापि
तथाभूतामंथरारव्याकैकेयीपरिचारिकाभूत् ...कलीयाकलियुगीयात्रेतायुगेऽवासेतिवृभूवेत्यर्थेलिङ् प्रतिरूपकमव्ययं उक्तसलंकारेणाक
रामराज्याभिषेकविघ्नराजसंस्थादिदुर्वार्ता कलीया कलियुगीयात्रेतायुगेऽवासेतिवृभूवेत्यर्थेलिङ् प्रतिरूपकमव्ययं उक्तसलंकारेणाक
थानुसंधेया पुष्करपंकजे वोमीशिष्टौपिंभसिनपुंसकं इतिहैमः अथनलपक्षे तदानीन्नृपानुज्ञयानदीयाधिराज्यं विसृतुइंद्रीक्रांमंथरा
मंथरातविलोतुने माप्यात्मसायाच मंथनंमंथः मंथंनाशंरातिददातीतिमंथरा रादाने दुःप्रहृतिसमुद्दृषितापि कलीयाआस नृपानुज्ञये
तिपदेनकलियुगाविष्टः कदाप्यतथाचरितोनृपोनलः सभायांकितवराजंपुष्करमक्षैरक्षैर्मेयासहदीव्येतिचूतुदन समुत्कथैरा
धर्मादिप्राह दुःसमुद्दृषितापिसावार्ताकलीया कलेरियंसाधीकलहकारिणी सर्वत्राग्निकलिर्भांडवृत्तक्रमसुतिहकोपवादत्वेनय
नामवेयस्येतिप्रत्ययः शौषिकः चंद्रनरावभूव यतः कारणात् पुष्कराख्या सावक्षीच पुष्करासी वहुलग्रहणात्पुष्कररवायस्यपूर्व

राम
१७

निपातः अक्षा कूटत्वेन अस्य संतीति अक्षी अन्नद्युतिष्ठनौ इति निर्मत्वर्थीयः लिंगदोषः शब्दालंकारः एवं च प्रजन्य नलपदे नराज्यकोपा
दिकस्य पहत्य नलीयं पुष्करादाद पुष्करो राज्यश्रिया घृतजितर्यातीव च कामो नलो अक्षश्रीको हतराज्यो भूदिति तिङ् पदं अंगं ज्वलदी
प्तौ भौवादिकः लिट् अक्षास्तु देवनापाशकाः इत्यमरः सत्यपि तथा च कामस्य अन्येषां का कथेति भावः भुजंगप्रयातं छंदः ३७ अयं सु
तस्मादुरंतो हि राज्ये वने भ्रम्यमाणो विपिने वसीदेत् वधूसमेतो वरदानतः पुरा राजानमित्याह कनिष्ठभ्राता ३८ अयं सुत इति रामप
क्षे कनिष्ठभ्राता रामस्येति शेषः राजा नं दशरथमित्याह किमिति भरतः सुतः राज्ये स्तात् वधूसमेतो विपिने वभ्रम्यमाणोऽयमवसीदे
त् कुतः पुवरदानतः कारणात् आभ्यां वराभ्यां देवासुरयुद्धे कीलः पतितः कैकेयीदाग [illegible] यथा स्थानस्थं [illegible] तवतीति दावरद्वयं न्या
सभूतं न्यपदं तत्र द्वा दधे तं दधामि दानीं यया चे एकेन भरताभिषेकः स्यात् अपरेण [illegible] रामो दंडकान् गच्छतु नो चेन्न [illegible] मीति सा
निर्बंध तदा [illegible] राजा न [illegible] करोदिति अन्यत्र [illegible] रामायणकथानुसंधानमिति वसीयतां बुधैः अथ नलपक्षे
कनिष्ठभ्राता कनिष्ठो निपुवाल्पयोरित्यमरः कनिष्ठस्य अनुजस्य [illegible] पदार्थ्यमाना [illegible] मानेशद्धेन जोहोमादिको धातुः
[illegible] त्वाविति कर्तरि [illegible] नेसोपरे [illegible] जायते पुष्करः किन वो राजानं नलमाह किमिति [illegible]
[illegible] पुरा पूर्वकाले [illegible] काले वरदानतः [illegible] राज्ये निषधराज्ये स्तात् भरतः [illegible]
[illegible] इत्यमरः [illegible] देवादिको धातुः [illegible] दीर्घानसो
परे पुनः पार्थिवपुत्रयोरिति [illegible] राजा [illegible] वने वभ्रम्यमाणोऽयं अवसीदेत्
अधेवममराज्यं लब्धाव नेगच्छेतिभावः त्रिष्टुप्जगत्योरुपजातिः ३९ अक्षैर्निर्जितत्वमवाप्नुवन् [illegible] सलक्ष्मणो गामितस्स
[illegible] साध्वीयुतस्ता [illegible] दर्शनात् [illegible] पौरैः धिगितीरयद्भिः ४० अक्षैरिति रामपक्षे सलक्ष्मणो [illegible] साध्वीयुतस्त्रीपित
[illegible] साध्वीयुतस्ता [illegible] दर्शनात् [illegible] पौरैः धिगितीरयद्भिः
सम्प्रागात् कथं भूतो रामः अक्षैर्निर्जितत्वमवाप्नुवन् पौरैः ताह [illegible] दर्शनात् अलापि कथं भूतैः पौरैः धिगितीरयद्भिः निर्बंधेन

नसीतयानुयातः प्रणाम्य दशरथमंदिरमयासीत् शीघ्रमेव अथाक्षामिंद्रिये नाप्नुतां गेकर्मचक्रे अवहारो कलिर्द्रुमे इति नलीयेमहो
क्तिः श्रीराजाभूत्वा अवहारान्नाहं दोक्षान् अवहाराधारे ऽहं शक्करिष्यतीति पूर्वदिने सर्वैरवधृतम् अथ द्वंद्वकगमावधारणो नतेर्थ
वहारैर्वियोगमाप्नुवन् दुनिगृह्णोऽभिसंधिः सतीसाध्वीपतिव्रतेति कोषोऽभिसंधिः विलपि परिदेवने विलापः परिदेवनमित्यमरशेषोक्तिः
ताहृशावेषदर्शनाद्भीर्वकल्लधारणात् अथ नलपक्षे लक्ष्मणः सराद्र् नलः राज्ञिराद्पार्थिवे स्मादिकोषाः साध्वीसुतः दमयंत्या युतः
तूर्णं द्राक् पितृसद्म तस्मिन्दिने नगरांतेषमशानस्थकुद्धो नमवासीत् समयानं स्यात् पितृवनमित्यमरः अगाद्गमत् लक्ष्मीर्वाहलक्ष्मणः
श्रील्लक्ष्मीति कोषो स्म मुद्रिकेरवालकपकादिसाजचिह्नसमेतः पाणिपादेषु तच्चिह्नवगत्यावा अथ पौरैर्निषधवास्तव्यैः पटचीरधारित्वदर्शनात्
ताहृशावेषदर्शनादित्यस्यार्थः दूरक्षेपे चौरादिकः इतीरितेव च सिवच स्विनेनिनादात् भवशारण्यमितीरयंतिये वेत्यजभवेतिविष्णुपुरा
णात् अत्र अक्रवागर्थत्वे निर्मितमेव द्वैयद्भिः कथयद्भिरित्यर्थः त्रिष्टुप्जगत्योरुपजातिः ४० आर्योक्तितः कोनचिरात्प्रणायाद्वनं नस
नात्परमोस्ति धर्मः मुनीन्बुधानित्यथ संकथय्य प्रणम्य विश्राणय वस्त्रमगाद्वनं ४१ आर्योक्तित इति रामपक्षे कः पुरुषः आर्यो
क्तितः आर्यः पितातद्वचनाद्वनं चिरात् प्रतिपणिं नयापान् नगाङ्गेनुत्रे अपितुपापादेव सत्यात्परमो धर्मो न अथ रामो बुधान् द्विजान्मु
नीन्संकथय्य संवादविषयीकृत्य प्रणम्य वस्त्रानि हिरण्यादीनि विश्राणयदत्वा वनमरण्यमगात् अथ नलपक्षे अभावे न हेतुना
पीत्यमरः आर्योक्तिच्छेदः हतसर्वराज्योक्तिः कः सन् अनार्योक्तितः नपापात् अपितु गच्छेदेव यतः सत्यात्परो धर्मोऽस्ति एवं नु सत्यज्ञानमानं
दं ब्रह्मेति श्रुतेः सत्यस्य धर्मैकत्वरणत्वात् पश्चादं थेमयोक्तत्वात् शेषं पूर्ववत् त्रिष्टुप्जगत्योरुपजातिरियं ४१ बहिः पुरं यः स्वसमं सपरिच्छ
नोऽद्रिणं अवालोकत चीरवासाः अत्यक्रमीत् तत्रनिशां समस्तां स्वासारयोग्योपि विधेर्नियोगात् ४२ बहिरिति रामपक्षे विवरणं
चीरवासा वहिः पुरं यन् तमसा परिच्छिन्नो द्वैधं अवालोकत तत्र स्वास्तारयोग्योपि विधेर्नियोगात् समस्तां निशां अत्यक्रमीत् चीरा सितावासो
सि यस्याः अपपरीति समासः अनष्यब्लापकाहहिर्योगे पंचमी पुराद्बहिरित्यर्थः यन् गच्छन् रामः तमसानदीमाद्रिंदृशां अवालोकत विशे
षेण ददर्श स्तुत्युङ्गतो परिवृतो वास्तर्पः पर्यंकादिस्वापयोग्यो पि भुवि तत्रोपलभां रात्रिंय निवाहयामास दैववशात् वस्तुतस्तु आलोकः

श्मशानानपि हृ पितृसमेपस्य श्मशाने स्थातुं वनमिति कोपात् २

नुसारी भगवान्नरलीलां कुर्वन्निति निवेदितं निषिद्धं तत्ः अथ नलपक्षे वीरवासानलः सुराद्दहीर्ण गाढांधकारमाशे दृष्टेऽधर्दर्शी तत्र तम
सेति अस्यापदच्छेदः न अधर्मेण न ऽ बराधिमसमस्ता अति क्रांतवान् अनदर्हो पिपिविधी कृता न बभूव कृत आच्छादने आस्तारे भी वेश्याधि
कात् यस्मात्कामी दित्यर्थ हंमते निन दृष्टिः प्राग्वद्दृष्टम् ४२ निषाद दारादूसं वदनाधिगतः सलक्ष्मणः स्तात्र जनीं अतीत तत्तीरे कूले क
यकेनिपतृत्वात्कुर्वाणः न्ववासीत् प्रमदासमेतः ४३ निषाददारादिति रामपक्षे [illegible] सलक्ष्मणः प्रमदासमेतः निषाददाराद्संव
दनाधिगता अभूत् अस्मिन्भवंती पाद्दत्तिमाप्य प्रागेवोक्तं निषाददाराद्दूगुह इत्यागम संवादमकरोत् न हतसेवादोऽभक्ष्या तो निशां अतीम
प्रभाततः तीरे श्मशाने स्थित्वा कः यथा तात्कुहानीनना वाचारोगं भक्ष्य कुर्वाणः न्ववासीत् अथ नलपक्षे कश्चिन्निषादानां श्रेष्ठः श्मशाने नलपि
योवसत् तेन संवादं विधाय तां रात्रिं विनीय ततः कोविसीरितमुनिर्थी प्रयत्नात्कुर्वचिद्गीर्णी सभामंतु पांनिकेतु घोद मयंती युतोवासम
करोत् लक्ष्मणः सह निष्यथकूपदच्छेदः मोऽमनयः प्रादिदेवाः पुराधितथा कुर्वाणो देवेच्छया निकेतम श्रीकरदिति हार्देऽभिप्रायः इंद्रवज्रो
पेंद्रवज्रयोरुपजातिः ४३ स द्वापरं तु कलिनाहृत वासाः सुंदरांगोऽथ सह चेलखंड आरीद्दनाद्दनं कांतयाविपुलः ४४ स द्वाप
रमिति रामपक्षे कांतया अविपुलः सहितः स द्वापरं ससंदेहं यथा स्यात्तथा कलिना कलिः कलहः कलहः केकयीकृत दुष्कलहेन हृत
वासाः हृतवस्त्रोऽथ तु चीरसहितः सुंदरदेहोऽपि रामो वनाद्वनं पूर्ववनं परित्यज्यान्यवनमारीत् अरण्ये भुजः बभ्राम संदेहद्वापरा
विलमवः सीतासोधयोग्यं गगनासकरक्रेदित्वा प्र वने कथं भयाकुली विष्णीति कथं च भ्रमिष्यतीति संदेहवान् कलिक्षिप्तेच सं
ग्रामे संग्रामे कलहे मतश्रुतिहैमः चेलं वसनं मेषकगृ पेपालमृति भगवाने ववने युपरोपयाचारायबभ्रामेति भावः अथ नलपक्षे
द्वापराख्ययुगसश्रीवीतोऽधमकलियुगेन प्राप्तः सुंदरदेहोऽर्द्ध चीरवस्त्रो धिराजनि पाक्षि हृतवसनः अस्य सभामं रूपस्य कुरिक पाश्मा
याना वादमयंत्या च सार्द्धं न ग्रता वाद्धिला कूर्दबुद्धिः कल्यावेशितांविरूष्य न दिद्युक्तः एव वनाद्वनं बभ्राम सा तत्रैव श्रृंः परिश्रांता इष
पूर्वघोरश्रमशालेऽभ्यासाद्रासीदित्यर्थः ४४ दावं स दह्यमानं चैतु रवं बाह्निने क्षिप्त नागेषां वतदंत स्वात्वा तदृशितो
व्यहत ४५ दावमिति रामपक्षे बह्निनादह्यमानेचंद्ररवं दावमेक्षिप्त अरण्यं श्रमन् वद्ध्यपितशाद्वेकुर्वाणं च नेदर्शि



अग्रिमसोदर्यो दिशं श्रित्वा वसनं तमोऽग्रजो यः

रा.नै.टी.
१९
19

वह्निनाभयंकरेण दवदावेवनारण्यप्रवृत्तिरमर: इत्यवनवाची नदंतस्तन्मध्ये नागेशं लक्ष्मणाश्रितरक्षेतिनिमार्गांतरेनीत्वा त्यागात्वार्
क्षिप्ता तत्रदंशितस्तदंशित: सन्नक्रोवर्णित: सक्रोदंशितो कूटकं कर इत्यमर: चौरादिको धातु: स्वार्थे णिच् अग्रे निशोरेभवे दि
तिसमनद्यत ताहृष्यास्थलेपि अव्यहृत इतिष्ठेद् अभावेनद्यनोनापि अनिषेधेश्रयं नअहतनिविकारं नलेमेवलर्थः अकर्म
काद्वेति इत्यस्तद्रूपंरूपं अथतज्जीयार्द्धावाश्वाशे षगाथास्त्रिभिः षड्भिश्चश्लोकैरुपलक्षिता इतिगाथाषट्कं तत्राश्वानंपद्यानं
तरं ततोग्निमसौ ददर्श आवसने अदिशंश्रित्वा अजीत् यत्र: षित्वात्विचेरादिभ्यश्चेति ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोप: अका
शेकाभ्युदेवस्वाव् वससेत्सदेवं तापहरस्नेतु आसमंनाली तिसहितं यथास्यात्तथा महासुंदरी सीता रामदिशामनुसृत्य भीतावने
वने अजीतजगाम अनुगतो वदव्रजेतिइड़ि: अग्निमासौ ददर्श यत्रा: सा अथनलपक्षे सनलो: ग्निनादह्यमानं वंदवदा
वंवने ऐक्षिष्टददर्श ईक्षदर्शने लुङ् तन्मध्ये नागनामी शंकर्कोटकं दह्यमानं भीतभीतं पाहिनिवदंतं ज्ञात्वा रक्षित्वापुनर
ग्रेरक्षार्थं तद्दंशितस्तद्दष्ट: सन्व्यहृत वैरूप्यंश्यामत्वं इत्यत्वंचलेभे अतिशुद्धत्वात्कोपि सेवकं नकरिष्यतीति सो दर्पयन्पनी
यत्र ऋतुपर्णनगरेकंचित्कालं व्यपगमय्य पश्चाददनेनाहृतोगोवसनेनपूर्वरूपंप्राप्तसीत्तु पदिष्ययवस्त्रंदत्वा विससर्जेति भारत
कथानुसंधानं कृत्वा व्याख्यातमत्र अग्निमसौ ददर्शादिशंश्रेष्ठसौ दर्श्यदायकं वसनं तद्दत्तं श्रित्वासंरोपवृतो: योधां प्रत्यवाजीत्स
नलो भूमीपति: तेनदष्टोसोहितायशीघ्रमेवखर्वोग्नि: रूपमांगोभूत् तथाभूतं विकारं नल: प्रापत् श्रित्वास्कंधेगुणं प्रतिष्ठा
प्येत्यर्थ: ४५ आकालिकवेहृतवान्पुर: पुरंप्रापसौख्ययुत: मतमार्तुपर्णाम विलत्राणकरं भारमासवाहि: ४६ आका
लिकेति श्रीरामपक्षे सौख्ययुत: आकालिकवेहृतवान् पुरोग्रे मतमिष्टं आर्तुपर्णिपुरं प्राप अगारेनगरेपुरमित्यमर: कथं
अखिलत्राणकरं पुन: कथं भारम् तावद्दहिराससरामो वाल्मीकेर्दर्शितमर्थ: आसमंतात्काल यतिगोवजनान् आशिमात्रेवा क
लविलक्षेपे चुरादि: इत्याकालिकी ताहृशस्त्रासोकस्य आकालिको यम: कोत्रलात्यज्ञनिलार्कशुशमने सर्वनाम्नि चेतिकिम्

राम
१८

तस्मिन्नपि वेदूने वाल्मीक्यान्न तद्रामपदाक्रमं तस्य विगुणाध्यवसितो निकृन्तनेरिति श्रीमद्भागवते वेदक्रतो विहितमेव वेदूतं प्र
ज्ञापयत् स्वार्थमनुसृतः शौर्येण पराक्रमेण पुनः अरण्यसंतादीन्यपि यतिहृत्निलयानि प्रकाशयति तथोक्तेन युगपदपि यशांह
रितमा वेदुरादिः अथ पुराणस्य कवेः वाल्मीकेरिदं तस्येदमित्यण् कविरात्मनी नमित्यग्रे पद्येनुवादाद्वाल्मीकिरित्यभिमतेः कविर्वाल्मीकि
शुक्रयोरिति हेम. कथं पुरं अखिलग्रामंसर्वरक्षाकरं गोग्राम्यादीनामपि प्रशंतावेदत्वात् पुनः कथं भारं कांतिप्रदं अथ चिनक्रूर
वसतां धातिसांनिध्यात् परस्य च सान्निध्यमभिदूषपदस्य हन्त्रादिति धाक्षिण्यात् हत्वा ध्यात्वेषु अथ नलपक्षे आकालिकडाघंन वचने इ
ति आकाशोत्सवे आगुनश्च दृद्धमर्थ हूतः यदेवं वसनपरिधायीनेदेवस्वरूपभागिति आकालिकवेहूतं स्वरूपस्य आकालिकवेदूत
वान्ध्रोध्यपुनः हर्वेदिग्विजये पुरोग्रे आनुपूर्वापुरं अयोध्यामेप्राप कथं अखिलग्रामाकरं पुरापश्लोकत्वादस्य भाभीरवृत्व अ
ग्नितेजसमित्यर्थः रःपावके वतीदशो चरः कतः स्वरोच रायोरिति विश्वः सर्वहितमद्वारात् अनाहूतः प्रविशति इद्योगपर्वण्युक्तत्वा
द्वहिरिति ध्यानिवेदनात् कश्चन थालिहोत्रपारीरोह्यारिति छतीमन्येनवार्तामावेद पाचके इति भावो राजोनिक कर्मकरोस्तीति ४६
द्वारि स्थित पते रामोदिदृक्षते समस्तूतं त्वां इत्युक्तः साकेते दूषपरिचर्यायेपुनः सोभ्येत ४७ द्वारीति रामपक्षे रामोदासरथिर्द्वारिस्थिय
ते सत्यसूते त्वां दिदृक्षते इत्युक्तः स वाल्मीकिः साकेते दूपरिचर्यायै वहिरभेत् सन्मुखं प्राप धृतदूतावस्थाने तिष्ठतीत्यर्थः दिदृक्षत इति
ज्ञास्मृदृशां सनद्रत्यान्मनेपदमवसीयताम् साकेतः स्यादयोध्यायामिति विश्वः परिचर्यानुस्मृश्र्येति त्रिकांडः नादर्थे चतुर्थी वा
ल्मीकेः सत्यवादित्वात् अथ नलपक्षे रामः सुंदरो भूतपूर्वंगता यद्वा रामो नीलचारुसितेत्रिषु इत्यमरः शर्मार्द्दि रामो नीलः कृष्णः
वर्णस्य पदच्छत्वात् साकेते दूरानुपूर्णः पृथक् पदच्छेदः परिचर्याये शालिहोत्रपाराबारीणत्वात् मुनिवदभ्र्व्हसीयोभवति अ
भिपूर्वादियो लुङ् अनुपर्णः सत्यवादी पुराणप्रसिद्धः नमार्जिहदित्यर्थः अन्येन निवेदितेह सत्यतेवहिरम्येर उपगीतिः ४७
एकं तत्र क्रायहरिकार्थग्रहीतनाहूणामंसः हृतसेवित्कं वहुधान्यधीवसन्तत्र हर्म्यं धेम् ४८ एकमिति रामपक्षे स कवि

रा.नै.टी
२०
20

हरिकार्य्यं गृहीतवताद्भुतरूपमेकं तं वसुधातलगतं संविलक्ष्य अदृश्य तत्र हर्म्ये धैर्यं न्वीय सदितन्वयः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुते एके
मुख्यान्यकेवला इति कोशः यथा निलेन्दुचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिशुकाहि इति कोशः हरेरिन्द्रस्य कार्य्यं यया गृहीतवताद्भुताकारं गृहीतम
सावतारं वसुधातलसंभावयन् स्त्रीसंविक्रान्तसंभावात्क्रियाकारा जितावमत्तु दृष्ट्वा मरीचिः शोचादिभावे निकषा इत्र संविलक्ष्य मस
आत्मानं अदृश्यमनोवादृश तत्रनारीगृहे शिखरचिते हर्म्ये धैर्यं हरिर्यमः तदर्थं तन्निहन्तये अर्थाभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृ
त्तिषु इति यौ तेऽमरीचिः अतिनिदेये श्रीरामप्रदर्शनादितितत्त्वज्ञः स कथासवादशूर्पैककर्मीभृ संवासयामास वसतिकासे हेतुमाश्रित्य
ष्टुः अदंतरोहृपसर्गवद्धतिरिति ल्यप् अथ नलपक्षे स... एकं साक्षात्कालिकेऽमृतुनिमिवश्वविद्यायां अश्ववारुण्यागृहीत
ताद्भुतवानुकरूपं वसुधातलसंभावयन्तं नलसारथिरवर्णिषीमादिवुगतं आद्भुतसदीनाप्लावांसहृत्वा हर्म्ये धैर्येनुरागाधं तत्रनिवा
सयामास कोशस्तु प्रागेवोक्तः आर्यावृंदः ४८ अथ चित्रकूटवसनो रमेरामोभिरामगतिः कविमात्मनीनमभयं शिक्षयकथा
भिरुतमाभिरुते ४९ अथेति अथाभिरामगतिः स राम चित्रकूटवसनो रेमे पुनः तपस्वीनानमभयं कविभिः समाभिः कथाभिः शिक्षा
य चित्रकूटाख्यः पर्वतः वसतीरात्रिवेश्मनोर्निमेदिनी अभिरामासु शिरूपागतिर्यस्मात् कविः कामक एवंतो कविर्वाल्मीकि
शुक्रयोरितिवैजयन्ती आत्माधानेोरवे इतिसमूहतिभावान्तरितिलोपः अभयं रामो पासकत्वात् उत्तम कथा अध्यात्मविद्याविचि
त्रोपनिषद्धर्माः त्रिसेवायां लिट् अथ नलपक्षे अथानंतरं रामस्वामी वाहुकश्चित्रकूटवसनो चित्रकूटाद्रिगिरिशिखरशाली
व वसंतयोग्या यस्मिन् तिगमेः योधाखोरेमे अलासीन् कथं अभिराम गतिः प्रशास्तानां गतिः शरणं तन्निगमेयः कवि
स्तुरिरासीन्नमेवात्मनीनमात्मने हितं तथा न यंति ... विचार्य्य कथाभिरुतमाभिः हरिकीर्तनगर्भाभिः शिक्षयाय पर्य्येवेविष्टवे
ष्टवसंगात्तत्रापि नसंस्तीदितिभावः तं प्रसिद्धकविमेव प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थस्तु एकदेश... दोपादानं नापेक्षतइति का अत्र
कावेरा द्रोनः ४८ सोधाधित नाराणं गृहोऽम्रग्यमं गोपुत्र योषाकः अवरजन्निरतिकीर्णाः कश्चिदिष्टं यतीयाय ५० सोयामिने

राम
२०

ति रामपक्षे सोवाधितत्वात्सोगरुः मृग्यमृगः पुरुषोवाकः अवरजोनिष्पतिकीर्णः रामञ्चानुवर्तते कंचित् कालोद्दिशोप्यनेन
ह्यपि दिष्टं कालं व्यतीयाय सोधट्वा चरितं तस्मात्सचितं गरुडेयस्मसः तस्येदमित्यस्य सोधवाद्दादाचारख्यङ्डं तान्निवाकर्तरि पुरुषोयोषा
यस्मसः योयाहिभावेति कष्ट अवरजो निर्यस्मस सोनुजोलक्ष्मणः तेनसहितः संपर्केचव्यतिकरः प्रकाश्यानयोरपीतिद्रुमः अतिरूप
वः किरेतिरेखयैधुवर्तते मृग्याश्च नेधवर्णीयामृगायस्मसदोत्रधर्मत्वात् अथनलपक्षे अपुरुषोवाकंपुनिपूर्वरूपेराकारस्त्रो
वः दमयंतीरहितः अवरजोनिभिरस्वपालैर्दिनमिः सहितद्रुमर्थः अद्रादयोपिअश्वीयाभवंतीत्यर्थः शेषंप्राग्वत् उपगीतिवृत्तं ५०
स्वर्यातरहुश्च पागतरामायातलक्ष्मणासोपूः श्रितभरताविलपंतीवभ्राजेतर्हिनोनूनं ५१ स्वर्यातेति रामपक्षे स्वर्यातो
रहृद्रोदशरथभूपोयस्याः सागतरामायातलक्ष्मणाश्रितभरताविलपंतीसापुरायोध्यानवभ्राजे नूनं निश्चयेनेत्यर्थः मातुलगृहात्
श्रीघ्रायातभरतापि नलपक्षे सानिषधपुरी स्वर्गतवीरसेना गतरामा रामः पूर्वकेन्द्रदस्त्वान्नलस्तस्यावधार्यः शेषश्रितनलात् निर्ग
तलक्ष्मयाः निर्गतश्रीमज्जना श्रितभरता पुष्कर इति यत्वान्नवराज्यचव्हलात्तद्राष्ट्रवन्निति भावः भरतास्तस्यपि नराचायरस्तासु
कुशीलवाद्युत्सवः विलपंतीनलमेवपुराणश्लोकं कोचंती तर्हि तदाप्रोषितेनलेनाभ्राजिष्टेत्यर्थः नूनम् आर्याछंदः ५१ यया

त्रं

मांगहरिमिवंकविराडुदवीचरजातु द्विजकोवरवर्णोहं प्रतिरोधितं प्राटमाखेदी ५२ ययामांगहमिति रामपक्षे जातुक
दाचित् वाल्मीकिः कविराट् ययामांगं मेघश्यामंरामं हरेरिंद्रसमित्रं तत्कार्यार्थावतारत्वात् स्वांकथामितिशेषः उदवीचरत्
उवाच अहं द्विजकः कुत्सायांकन् शूद्राचारोद्विजोहं पुरा आखेटिमृगयातत्परः प्रतिरोधितया चौर्य्यहत्याप्रतिरोधिपरास्कंदीत्यमरः
आटं अश्रमिषं आखेटोमृगयास्त्रियामितिकोशः अतएवनिर्मत्वर्थीयः प्रतिरोधीतिताच्छील्ये णिनिः बाधकर्मेतिप्राङ्ज्ञाःस्तव
र्णानं अथनलपक्षे कविराट् बुधश्रेष्ठजातुपर्णः जातु अहिमिव मस्थमितं वाहुकं स्वांकथामुदीचरत् द्विजोहंकुंपितोद्विजकः
वरवर्णः महायशाः अहं जातेव नतुसर्वदा आखेटी मृगयार्थी आटम् अस्यपार्श्वचरः प्रतिरोधितेनमृगाणां वाधकइव उपगीतिः ५०

सप्तऋषीणां तेजोभिः प्रकाशमानानां समग्राक्षं दर्शनलब्धविवेको यो रामाख्यां प्रोक्तपन्नस्याम् ५३ सप्तऋषीनिति रामपक्षे हे रामते
जोभिः प्रकाशमानान् सप्तऋषीन् समासेप्ययं प्रकृतिभावः सुमुक्षुः समग्राक्षं दृष्टवान् हषोऽर्द्धः दर्शनानंतरमेव लब्धविवेकोऽहं रामेति
वर्णद्वयं प्राप्तवान् तृषलत्तुल्पवाक्सुक्रमोपदिष्टं जपन् वाल्मीकिरिदं तत्रैवातिष्ठत् गातिस्थेति सिचोलुक् अस्यादिति नलपक्षे
मृगयार्थं वनेधावंस्तानेवापश्यं सप्तऋषीन् दर्शनलब्धवोधोऽहमपिरामेति परब्रह्मांप्रकर्षेणाजपन्न स्याक्षरां उपगीतिरहन्ते ५४
चलितोपि दूरदूरं हरिणीलोलं तर्दंधुस्तेच भुवनेशगुहां चित्रां तत्राहं तन्महोपश्यम् ५४ चलितोपीति रामपक्षे च पुनस्तेनर्दंधुः हरिणे
रणोरूः दूराद्दूरं चलितोपि अभ्यासमाधीभवन्नपि हृद्यं तन्मुमुक्षुदमारणत्वात् चित्रां भुवनेशगुहां भुवनेशः साक्षी चिदात्मा तद्गुहा
हृदयगुहा गुहां प्रविष्टावात्मानौ इति आगमत्वात् तत्रानिर्वचनीयं तत्महो ज्योतीरूपमपश्यं भगवंतमित्तिना सर्व्वार्थः नलपक्षे अनुप
र्णोक्तिः चलितर्दधुः हरिणारणोरूः दूराद्दूरं चलितः अपिपुनः सायत्तामयोमिर्थे भुवनेश्वरशिवगुहांपाताले वर्तमानां कूर्म्माचलेचित्रामद्भुतां सा
रस्मेरसुधामसस्याशयितां द्रष्टुं तेनतत्रमूर्तित्रयात्मकंतेजोलक्षणं भुवनेश्वरमद्राक्षं दशादिग्गामनंततेनोभवतीति कूर्म्माचलेस्तीतिस्कंदपुरा॰
णात्तत्रतत्भुवनेशानमाहात्म्यमवलोकात् बुधैः प्रतिपन्नयम् ५६ आव्रज्यचिरात्तेमीनाकुं पुपुषुर्दयार्द्रामाम् अनुपर्णकविसुत्का
स्वैरव्रज्याश्चचारिषुर्जोषम् ५५ आव्रज्येति रामपक्षे तेमीअरूपयश्चिरादहं कुर्वर्धांते आव्रज्य आगत्य नाकं वल्मीकजन्मां पुपुषुः पवित्री
चक्रुः स्पर्शादिभिः कथंभूतादयार्द्रा अनुपर्णा कविंप्रोच्य स्वैरव्रज्याः स्वछंदगाजोषंचरवाचारिषुः वाग्मलयस्व नाकुश्चेतिकोषः मंदस्वछं
दयोः स्वैरइतिच व्रज्यायघापर्य्यटनमिते स्वैरं व्रज्यागमनं येषांते इति बहुव्रीहिः तूष्णीमर्थे सुखेजोषमित्तिनत्तीयः अनूनां सर्वेषां पर्णानां
हरितीभावः सार्वकालिकत्वेयत्रभावादेनाहृशोकविं आदिकविपस्य माजंमामभिधायेत्यभिप्रायः अन्तःपरं वाल्मीकिःकविरादूपरमर्षि
र्भविष्यसीतिवरंददुः अथनलपक्षे तेमीअरूपयश्चिरादिहित्वेन आव्रज्य आगत्य आसमंतात्कुःपापंयस्यस आकुःपापकृत्तं न दर्थेकुहू
त्समरः अनुचोनाविति बहुव्रीहिः स्वादयोऽनार्यते तमीदृशांमंदयार्द्रानपुपुषुइतिन पुपुषुरेव काकुः कविं पंडितमनुपर्णांमामभि
धाय जोषं स्वैरचारिणोऽचारिषुः वाकुकं पश्चितिअनुपर्णोक्तिरियं अद्भुतभुवनेशस्य शंकरदर्शनात्त्वमुत्तमश्लोकोराजर्षिर्भविष्यसि

पंडितोपि मन्यते इति प्रसादं चक्रुः ऊचिरे इति शम्नमिदं ॥ ५५ ॥ श्यामांगो हरिमित्रं विसिस्मिये लोकयोः श्रुत्वा अथ भरतः परिकरवान् स्थ
लीमयोध्यां सतीर्थ्योगात् ॥ ५६ ॥ श्यामांगइति रामपक्षे श्यामांगो हरिमित्रं लोकयोः श्रुत्वा विसिस्मिये अथ सतीर्थः परिकरवान् भ
रतो योध्यां स्थलीमगात् मेघश्यामांगोता श्राम स्यश्या मांगइति नाम हरेरिंद्रस्य मित्रं विशिस्मिये स्मिङ् ईषद्धसने आश्चर्यं प्राप्तो भू
त् मानुषत्वे ज्योदर्शयन् अनंतरं मातरं संनत्वै कृतपश्चिमक्रतुः पुरोधसा समेतीर्थयात्रिकैर्नपुरोधा वशिष्ठः परिवारे नाससंमतेन सहितः सुसे
व्यः श्रीरामपदभाक्पादचारेण अथमेवतुल्क[illegible]णाप्याथंनीति अयोध्यामनुनयः अयः शुभावहो विधिर्दैवमर्यः अतोनुपसर्गे कः अयो आद्य नू
अयोध्या पंती मत्वैव रचयूति दीर्घः आगात् जगाम स्थलीं चित्रकूटस्थलीं अथ नलपक्षे हरेरश्वजातेर्मित्रं श्यामांगो वा तु कस्तादेथामतु
पर्णा कृत्वा विसिस्मिये अनंतरमेव कश्चिन्नलस्य जोभरतः सपरिवारस्तपयोगि कलत्रादिना युक्तो भरतादृत्पि नटाद्भ्रमरः सोपाध्यायः पर
मेंद्रजालिकः सर्वत्र लब्धप्रतिष्ठाकः अयोध्यां स्थली पुरीं वा आगात् स्वरो पिता परिकरपर्यंकपरिवारयोः तीर्थं शास्त्रे ध्वरे क्षेत्रे पाये पाध्याय
मंत्रिपुरुषेनिविष्टः मूलविभुजादित्वादानद्भूतिध्यायनेकः इयगीतिः ॥ ५६ ॥ भरतं प्रणीतपूजो मध्येमार्गं स्थलान्तरे विरजन् पूर्वीसदं हरि
पदं हित्वा तत्लायन्सकोटीरः ॥ ५७ ॥ भरतइति मध्येमार्गं भरद्वाजादिभिः प्रणीतपूजो भरतः स्थलेन्तरं विरजन् विरक्तः आसीदित्यर्थः अ
स्तिर्भवंतीपरइति भाष्यं प्रागेव दर्शितं नततएवाव यार्थ्ये हरिपदं हित्वा पूर्वीसदं तत्लायन् सकोटीरः आसीत् यत्ररामेणानिकेतः तेन तत्पदं
हित्वा नत्र वासं तत्लीकुर्वन् सकोटीरो जटाजटमान् आसीत् कोटीरो मुकुटे प्रोक्तः कोटीरः स्याज्जटासटेति रभसकोशः तत्लाशब्दात् कृत्यैर्णि
च् अथ नलपक्षे भरतो नटः समध्ये मार्गं अव्ययीभावः पारेमध्येइति निपादनादेत्वम् अन्ये पूजितोपि पूर्वेषां पूर्ववंश्यानां मासदं स्था
नं विहायइंद्रप्रस्थापितं पदोनतं तत्लायन् कोटिप्रदनम्नुपर्णांसत्वा सम्मेवाम्यधावत् भरश्रो[illegible] नटस्तु समधीनइतिभरतः श्रोत्राद्युगीति
अयोत्तुक भरतादृत्पि नटाद्भ्रमरः इयगीतिरित्यम् ॥ ५७ ॥ श्यामांगं गुणावत्वान्नागांसी दूषकं दर्कितः आयो ज्ञोपि ददर्श प्रभुतंतत
द्वैगुण्यं भरतं ॥ ५८ ॥ श्यामांगमिति रामपक्षे दूषकं दर्कितः सहत्वानुवर्तते गुणावत्वात् मेघवर्णत्वात् श्यामांगं रामं प्रशंसीत्
आयोध्यः प्रभुरपि अयोध्याया राजा आयोध्यः रामोपि तद्वैगुण्यं भरतं ददर्श रोमांचनेकं रंकितं तमभिनिमेदिनी तारकादित्यादि

ननु कथं॰ हर्षेणासरोमांचः रामदर्शनजन्यहर्षेण रोमांचितः सात्विकत्वात् पितृदत्तराज्यं त्यक्त्वा तेप्रभुमेवशरणीचकार यतः रामप्रभु
त्वेनादृतवान् इत्येगुणान्मिति परिष्कारालंकारीयम् अथनलपक्षे हर्षकंटकितः सभरतोनटः यथा मां गंत्वाकुके अधिकयुगवत्साद
र्शनोद्भवं दे तदनु अयोध्याया राजा अनुपर्णोपि इत्थं ग्रीतां नरराजं ते भरतं दर्शनाय अद्राक्षीत् वासादिकं दत्वानुपयाययशेर्थं आर्ष्यामाह
त्वम् ५८ करुणारसं प्रकटयन्भरतः सर्वान्प्रमुमुहत्तत्र स्वर्यानततातवृत्तं प्रथयन्यस्या त्सहानुजस्त्वं समासा ५९ करुणामिति रा
मपक्षे तत्रभरतः करुणारसं प्रकटयन् विलपितं ताताश्रुद्दिग्धं कुर्वन् सर्वान् जिसहितान्व्यमूमुहत् मोहयामास कथंभूतः सः स्वर्यानतात
वृत्तं प्रथयन् कथंभूतं वृत्तं अमलिन अमलकरुणापुरकं येनयौवराजाम्रतोभूत् तुल्यभूतः सहानुजोभ्यात् हाहेति आर्तनादरूपकरुण
रसं व्यंजयन् लक्ष्मणादीन्मोहमूर्छावभूव स्वर्गतदशरथचरितमेवध्यापयन्तत्र नतेषो अथनलपक्षे नवरसाः करुणारसंप्रकटयन्
तत्रसभायांसर्वान्मोहितवान् स्वर्यातर्तपर्णतातस्यचरितं विस्तारयन् तद्रूपानुसंधानेन स्वआत्मपुरु बहुमंजितलीलादर्शनेन अमलां य
थास्यात्तथा अस्मृतत् स्वर्यातेनत्रभ्रपर्णस्येतिशेषः गीतिवृत्तं ५८ याथायमानकेतोरामोराजाधिराजोसौ वहतेतदा वकुलतपा
स्तेभ्यो राज्यं समर्पयामास ६० वाष्पायमाणइति रामपक्षे असौरामस्तदा वाष्पायमाणा आर्य्यांश्च वाष्पो द्वाभ्यां सुऊसमने इति कवि
वाष्पमुद्गमतीत्यर्थः वहते बभूव वकुलतपालपस्तपसिसंतापेइति हेमः तपसंतापे सर्वधातुभ्योसुन् बहुसंतापइत्यर्थः तस्मैभरतायअयो
ध्याराज्यंत्वमेवशाधि अहंनायामीति पितृदत्तत्वात् तुभ्यं तावत्कथयित्वासमर्पयामास तस्मैसमा:नुष्टुबवृत्तम् अथनलपक्षे राजाधि
राजोसौनलएवसंप्रतिनीलरूपत्वाद्रामः रामोनीलत्वाद्रूसितेत्रिषुकोशः प्राग्रुक्तः नानार्थतात्पर्याद्दिवोयावगतिरितिभाष्याद्वत्तनी
लार्थतात्पर्ये दृष्टवान्नलस्यनीलत्वं नाट्यगृहसुत्पन्नं दृष्टानटं परसेवकत्वात् अयराज्यत्वाराज्ञाने घज्ञ्यर्थकविधानं रामांरः तस्मैऋतु
पर्णायदानस्य आज्यं घृतं बकुलेदिव्यं घृतं समर्पयामास ददाविमर्थः वीरसेनदमयंत्यादिस्वरूपदर्शनानन्दात् वाष्पान्ना घाराभेदइतिभावः घृ
तमाज्यं हविः सर्पिरितिकोशः इत्यादिगीतिवृत्तं ६० सतुपादुकापुरस्कृत्ये नंदिग्रामेतदीयभक्तियुतः आदेशकारिजनतापुरस्कृतस्तीं
र्थभाग्रेमे ६१ सत्विति रामपक्षे सतुनंदिग्रामेरेमे कथं॰ पादुकापुरस्कृत तदीयभक्तियुतः आदेशकारिजनतापुरस्कृतः तीर्थ
भाक् पादुकापुरस्कृतेतीति उपपदसमासः क्विवेति क्विप् तीर्थसादेनगुरुः रामपादुकांपुरस्कृत्य भक्तियुतस्तदीयप्रसादेनपादुकाप

२७

रामर्शः स्पदादीनां सर्वपरामर्शकत्वात् पुरस्कृतः पूजितः स्यादिति रामपक्षे आदेशाज्ञा तत्कारिणी या जननतात पाशू जितः राज्यं भवता
मेव भवत्वहं सोहं यावदागमं पुरमाविशामि नैव पादुकां कं करोमि भवदाज्ञया भासि ष्यामि राज्यमिति निगद्य निर्गमे नंदिग्रामे वसन् राज्य
मशिषद्भरतद्भतिभावः अथ नलपक्षे नु पुनः स नलो द्वितीयपक्षे तेस्यैव प्रक्रांतत्वात् इति नलः परान् प्रपते नु पुनः स नलः अनुपराणपा
दुकाप्युरस्कृत प्रतिदिनं प्रणामकारी वा हकं त्वात् नंदिग्रामे नंदिनो हर्षकाध्यामायन्नागरस्याभितः संनिताह्मोद्भृतिवह्मीहिः तत्र वसन् दुर्नदि
समद्रोणिनिः अतद्भृतिर्वीरे मे पलासीत् कथं० आदेशाकारि जननतापुरस्कृतः सर्वे० पालानदीपकिंकराराजा देशात् अम्भवन् यतः तीर्थ
भाक् सरय्वादिस्तायी आर्षाहतं ६१ अथ कासारे नलिनी विनायकेन अदर्शि नदा अबलं विनजाअम्ना प्रत्यूषे घूर्णमानतनुः ६२
अप्येति रामपक्षे अथ रत विसर्जनोत्तरं चित्रकूटपर्वते कदेशस्थानुगते नरामेणा कासारः कश्चिन्नाम्निनीमं द्विनो अदर्शि वेः पक्षिकोण
दृष्टस्य नायकः श्रीरामेन रामेण नायकोनेनतरिश्चेष्टे हारमध्यमरणा वपी तिविश्व तत्र कासारे तडागे काचिन्नलिनी कमलिनी नलमस्या
मस्तीति नलिनी अदर्शि दृष्टा दृष्टोस्थिरा कथंभूता अबलं विनजा अम्ना सर्वाद्भृतसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धांतः प्रत्यु
षेप्रातः काले अबलं विना आश्रिता जाअम्ना विकाशो यया सा रात्रोपमानो संकोचात् पुनः कथं घूर्णमानतनुः घुणघूर्णा भ्रमणो वापुव
शाद्भ्रमती घूर्णि यस्याः सा एतामेव पुनर्वर्णयिष्यतीति कविर्नलपक्षे अथ नलपक्षे यदा नलो विहाय जायां गतो भूत् ततः कावस्थादमयंत्या
अभूदित्याह तमाह यत्र जीर्णसभामध्ये नलः शिरायेतया सह नत्रावि दूरे कासारः आसीत् कासार इति सन्नमीगंगायांघोषवदितिवत् उक्तं हि
भाष्ये साधकनमस्त्रेव्यर्थीभूतेन नमश्च्यूहूतोनेदं ज्ञापितं कारकाधिरे गौणमुख्यन्यायेन प्रवर्तनमिति परिभाषा गंगायां गावः कूपेगर्गकु
लम् गेनेत्यादि प्रयोगाः सिद्धाः कस्मानंदस्यासारः आगमो यस्मादितियोगिकोयं कासारशब्दः विनायकेन नकेनचित्कलिविधिकरेण पक्षि
श्रेष्ठरूपधारिणाहृतनलचीरवरेण सरसितन्निकटे तस्मिन्काले नलिनी नलः पतित्वेनास्याः अस्तीति अतएव निर्मत्वर्षीयः अरन्नेभ्य
इतिङीप् नलपत्नी दमयंतीमर्थः अदर्शि दृष्टा नलगमनानंतरं प्रातः प्रबुद्धा कथं० अबलं विनेत्यादि विशेषणानि प्राग्वत् पतिद
र्शनाभावात् घूर्णमानमूर्तिः अमहिषत्वेन वाकुलाकां दिशं यामि हा विधे किं करोमीति विचारात् कलिद्रूतस्यदमयंत्यो र्वि

बहुभिः कुलकं

रा.नै.टी

२३

23

योगादुःखंघष्टाजहर्षेनिभावः उपगीतिवृत्तं ६२ वनजातकांतिपराहूरपतितत्वात्सवाष्पजला पावरककरानभिमृष्टासा साक्षान्मंदाकि
नीयस्मात् ६२ वनजातेति रामपक्षे त्रिभिर्विशेषकमिदं बोध्यं पुनः कथं वनेजले जीवनंभुवनं इति कोशः जातः कांतिपूरो यस्याः
सा पूरस्तृप्तकर्पूरकाष्ठेष्विति त्रिकांडी अहूरपतितत्वात् वाष्पमश्रु इति कोशः प्रातर्नदीतटादौ वाष्प ऊष्मा भवति नीहारवत् ततो बु
करात् परिस्रवति तत्र कविरूढेर्भवने खंडितानाथ्येवपद्मिनीक्षीरोद सवाष्पजलाममे पुनः कथंभूता पावरककरानभिमृष्टा श्राव
रककरैः किरातादिहस्तैनहि मलादिवाशस्यामुनिभिर्मंदाकिनीजलत्वात् अनभिमृष्टा अस्पृष्टा तमेवार्थं द्रढयति यतः साक्षान्मंदाकि
नी तत्समीपस्थानं तत्प्रभावत्वात् सरस्यादीनां अतो नीचस्पर्शरहिता अथ नलपक्षे कथंभूता सा दमयंती क्षैजेषैक्षयेधातुः जने
जीयते श्रुतेनुत्संजातद्युतिरूपं भवति वनेजातः क्षीरपः कांतिपूरो यस्याः सा क्षेत्राधिक्यात् सवाष्पजला अश्रुवर्षवर्षिणी दूरपतितत्वा
त् मंदाः किरातनावा पुलिंदाम्लेच्छजातयः इत्यमरः अमंती वनेषा वंकामुकेष्टा भस्मीचकार पातिव्रत्येन शापाग्न्यायां ननु तत्रस्थासी
त् तत्र हेतुमाह साक्षात्सती वृष्णीव मंदेषु मूढबुद्धिषु अप्राकिनी अवक्रगा अकुटिला यं पाततो भुप्यजातायितिपाणिनिः कुटिलगामिनी
दुष्टेषु मायावी रोमाय [illegible] यावर्तिनी यद्वा तु हृद्योगेविदुरस्वां संपयो धर्मः एवं धावकारा स्वेच्छाभिप्रायचेष्टादर्शनादेव च खंडे उपगी
तिः ६२ अजगरगुप्तिपरोपिप्रियभक्ते खंडकोपि विधुः स नलिम्नाविधुरासीच्छोषितमूर्तिः क्षणेतस्मिन् ६४ अजगरेति अज
गरगुप्तिपरोपि अपिपुनः प्रियभक्तेः खंडको विधूराक्षससद्बभूव नलिम्नाः तस्मिन्क्षणे शोषितभूतिः आसीत् अजा विष्णु हरच्छागाः
इत्यमरः गम्यादौ गरलं गरः अरक्षेरक्षण गुप्ते रक्षणे गोपने गुप्तिः गरस्यगुप्तिः अगरगुप्तिः अजस्य शिवस्य वर्णनं रक्षणपरोपि कालकूटदा
हस्य मकतासु कुक्षिपरोपिप्रियस्य रवेर्भक्तेः खंडकः खंडि खंडने रात्रिकरत्वात् संकोचकरत्वात् विधुः शशांके कर्पूरे हृषीकेशेवराक्षसे इति
हेमः राजा चंद्रोपि सप्रभापेनुधूसरकांतित्वात् शोषिताकलावशेषा भूतिः संपत्तिर्यस्य सशोषितभूतिः शंके नलिम्नाः शापादिवक्षीण
कांतिरासीदित्यवयने विधश्रसर्वोपयोगे इत्यनिवृत्तिपूर्वका वस्यावशेषशब्दार्थः एवं नलिम्नाः पद्मिन्या राक्षसद्वासीद्धूसरद्युतिय
लितोर्थः अथ नलपक्षे अमंतावने दमयंत्या अजगरग्रस्तया आसिनानं हत्वा रक्षापरो पि ततः शापात् दग्धकत्वा द्विधुरपि अभिवर
वितत्वात् नलखंडकत्वात्तस्य नलिम्या विधुरिव राक्षसद्बभूव कुटुयान यापनेमुक्तत्वा द्रष्टावशेषीभूतः तत्क्षणे शोषितभूतिरिवासीत् का

राम

२३

व्यलिंगरूपकालंकारयोः संसृष्टिः एतेन दमयंत्याः पातिव्रत्यमाहात्म्यं ध्वन्यते उपगीतिवृत्तं ६४ मुनिमंडलान्तरगता जाता प्रांतदाविवे
रापुनः हृतसीता हि तां हविराक्षसेनेन छतदादर्शीत् ६५ मुनिमंडलेति रामपक्षे आनन्मुनिमंडलमध्यगता सीता न कालेऽचिरेण
पुनर्जीतप्रभादासत्संगात् हृतसीतोहिता ह● तसीतोहितसंपीडानंकोपेयपाया रुचिरा सीतादेव्यवनी सा नलिनी नक्षत्रगतेषु हृतनागमे मुनि
मंडलं तत्समये दर्शीतं ददर्श नलपक्षे अजगरंभक्ष्योरुपाग्रे वरांगनाः सा दमयंती अनर्कितमाश्रमस्थमुनिमंडलं दृष्ट्वा नंदनगताद्
दृष्टमाम्नातत्वेनानिमेषेन ज्ञाता प्रभादा पुनरचिरेणाभीष्टं हृतसीतोहितामनन्तरं क्रियास्वविरतदा तस्मिन्नेव तन्मुनिमंडलमंतीहितं दद
र्श उपगीतिः ६५ यातानुधृतोद्वेलत्कांतारगतिः सुबाहुसार्थपरा करिवरयूथाद्भीता प्रोद्वेलदूरतोपि ततः ६६ यातेति राम
पक्षे सा रामहृष्टानलिनी याताधृतकांतारगतिः सुबाहुसार्थपरा उद्वेलत् यातेनकंपितात् सा कांतानां स्त्रीणां निग्रहितात् अपाथी
प्रागतिरियं सा मुनिपत्नीहृता वृत्तान्तः सुबाहुनाशोयं नभुजत्वा नीनां स्त्रीणां सार्थरूपस्तुत्रासो यस्याः सा दूरानान्मोनमाः पराद्दृष्टम
रः उद्वेलत् चलत्कंपने लिट् चकंपे ततो दूरतोपि करिवरयूथाद्भीतानीव त्रस्ताममुच्यदुपेयुरिति येपयुं भेजे मने याताधृतानकं
ममाश्रमा अपि तुल्यविचिंत्ये सुत्प्रेक्षालंकारो ध्वन्यते काव्यप्रकाशो नलपक्षे सुमंतद्भीतानंतरं चक्रवालमाधृताताहि कांतारोद्यीम
दावन कांतारे महारण्ये गतिर्गमनं यस्याः सा सुबाहुश्चेदिराजस्तत्सार्थं चेदिपुरगंतुं तं पथिप्राप्य तत्परा रात्रौ दैववशात्करियूथेतत्र
प्राप्ते तेर्जिघांसिते ऽकस्मात्तीतिर्दिने दृष्ट्वा प्रामूद्दंतिवृंदाद्भीता पश्चाद्दुष्टोऽपि चिरद्भ्राम्यप्रपिभीताप्रकवेरा चकंपेद्दुतिभावः अ
प्राजीव्रततोपि दूरं आर्याहतं ६६ सा वेलत्सुधात्रीदोधूयितमापदोर्जनात्संगात् चेदीपोजननीनां विस्मया रहितस्थि
तिदध्यौ ६७ सेति रामपक्षे पुनः कथंभूता सा नलिनी आसीत् वेलत्वेरुधात्रीसाद्दोर्जनात्संगात् दोधूयितमाप चेलंव छेऽथ
मैत्रिपुत्रसमा वैलाख्यघंडा अये केचित्तानुमागताः कासारे तेषामपि सोगंधे नपरमेयाधात्री पोषयित्री दधाते स्तत् अन्ते
माइतिरूपि तत्र दुर्जनसंगात् अतिकंपमाप कैश्चिद्बालिनापितदा कथं चेद्भो चेदिपदिजननीनां रूपो मामितिमोषः विस्मयात्
विचिंतयत्य हस्ते धारयेत तदैवाहि स्थितिमुत्तमवत्सां दध्यौ धारयेयम् अस्मत्पुत्रमनुत्तमव्याख्यातम् प्रत्युत्पमाने ऽप्रयुज

रा॰नै॰टी॰
२४

मानेचोन्नमःस्यादस्मादि अतो॰ऽस्मिन्निति परं तद्धि अज्ञातमाधातःप्रभुरपि रामएव जानिस्यात् सा न तु नीमनसा समस्मारं चेदीशास
रामस्यचूनोकारोवासुदेवोयस्याः सा इत्यर्थः सीताजन्मजननी मोधारमेत् नदेवांहृसि तिमती स्पाप्रितिनामध्यं ममसोक्षः स्यात् अथ
नलपक्षे वहुखंडयात्री चैलचेलं बंधुवंद्योऽहमनूमानमपि द्विरूपकोपः सादमयंती दुर्जनसार्थवाहसंगात् अतिकंपं प्रापत् दुर्जन
सार्थवाहसंगमिमस्य अतःपरं सा चिंतां चक्रे निशीथिकां नारिभूप चेदिनगरं प्रविश्य सती चेदीशः चेदीनामीट् चेदीट् नस्य चेदीशः इ
ना इनः स्वर्ग्यप्रभोः राजेभरं प्रभोः जननी मन्मातृभगिनी सुवाहुमाता मां विभृयात् नर्हि अत्र केचित् कालं स्थितिमात्मरक्षां दध्यौ
नान्यथा अरंदधामिनिपूर्वं वद्याख्या ईशायेश्वर्ये कर्तरि क्विप् सभंगश्लेषो विचित्रः शब्दालंकारः दोषदूषितमिति धूत्संकंपने अ
स्याघडंताद्भावे इत्यधमयोगोदृश्यः ६७ एवं विचिंतयंती तथा वनं खेलवायुरगात् पुरगा पुण्यश्लोकोतं सः पौरवि मर्दजस्य मन
सा अनसूयाभर्तारं दृष्ट्वागत्याप्यवंदिष्ट ६८ एवमिति रामपक्षे पुण्यश्लोकेनान्वयः एवं पूर्वोक्तं विचिंतयंती पुरगा पुर
अग्रगमने पुरतीति पुरः इगुपधात् कः गमेर्डः अन्येषामपि दृश्यते पुरं ब्रह्मादिदेवाग्रेसरं रामं गच्छतीति पुरगा खलु निश्चयेन न
यातेनैवप्रकारेण अवनं रामरक्षणं प्राप्तिरक्षणयोः अवान्हातात् प्राप अवतो भक्तिरोधाने शाश्वतं तः पुरेपि वेतिनि विभ्व विदते वि
दतिप्राप्नोभवनेवस्तूपाद्दिवेति तिर्यभः भक्त्या चिंतापि न प्रभुरामे रामे स्वात्मानं कुर्वन्नासीत् अर्थं विचिंत्य सा जगद्धंगत्वा तस्य अनमद्दुःसहरणोभिनी
दत्तेतिभावः नलपक्षे सा दमयंती तु चिंतयंती चेदिपुरगा राजमात्राम अथेरयंती लावण्यमालिनी दृष्टाग्रासादाद्दूरात् श्रीसुखे
नाहूता भ्रमानीना तन्न संभाषणं सखीभिः श्रेष्ठिनि चेदितं कृत्वा संबंधमात्मनोनिवेद्य पुण्यसमर्प्य समयं दत्त्वा सुसुखीमहनादरेणो
क्तेनेयास्मं दत्वोत्थापयामासेति भारतकथा धन्येति अवबोधेप्यर्थशक्तिभिः एतिस अंगमहाकाव्यत्वात् स्वद्यसंगायाथा छंदः इत्य
मवनमकस्मात् प्राप पुरायाः श्लोकः इति रामपक्षे पुण्यश्लोकोऽनेसो रामः पुंस्तु नेसावतंसो द्वौ कर्णपूरे च शेखरे इत्यमरः पौराणि
यानिह येषां वादान्ते आनीनं रिपुंजगात वाद्विमर्दसंमर्दमस्य कामनसा तं चित्रकूटं जनस्थानं अनसूयाभर्तारमत्रिं प्राप
तिंगत्वा सहृदयो हृष्टात मप्यवंदिष्ट प्रणतासीत् वदेर्लुङि रूपं वदि अभिवादनस्तुत्योः अथ नलपक्षे पुण्यः पवित्रश्लोको यशो यस्य

हेमः

राम
२४

त्वा

सोयस्यसमुदायपश्लोकस्तेषामुनेसः शेखरद्वयसत्वादिगुणाशालित्वात् सनलोमनसागुणत्वात् अनसूयाभर्तारं गुणेषुदोषा
रोपणमसूया नविद्यतेअसूयायस्यसोनसूयः ताहृशश्चासावश्वः नसूयाश्वस्तपावत् सचासोभर्ताअनसूयाभर्तानमनसूयाभर्तारं
भगवंतंवासुदेवंगत्वा अभ्यवंदिष्ट शालिहोत्रज्ञोसि नन्दमसमस्त्यदेहीनियदापीरविमर्दोभूत् तंजहत् मनसाविरहेन तत्रैवन
गरेजोविदालयोभून्महान् तदाक्षोणीधुंगत्वानारायणंमूर्तिमभ्यवंदिष्ट असावीदपूपुजत्र भर्तारंत्रिलोकीपोषारं उपगीतिरत्नं इतः
प्रभृतिनलिनीरूपकालंकारोगतः प्रकरणंतत्समाख्यायते. ९८ अवरूढ्मंधवनितोवीरसुतस्तत्रविन्नमहः लंघितनिम्नग
अर्कस्तारंनीरंसमेघोयववः ९९ अवरूढेति रामपक्षे अवरूढःगंधवनितःविन्नमहः वीरसुतःअभूत् अस्तिर्भवंतीपरः अनस
याप्राज्ञंगरागसीतासहितः अवरूढिः प्राप्तोप्राग्दर्शितः वनितान्तिकुंदरी वीरसदशरथस्सुतइति यद्वा विगिरूढः येनाईरोगतिर्य
स्ससईरगोतोकंपनेच सुतःपार्थिवपुत्रयोरित्यमरः गरुडगामीचासोराजाच वीरसुतोरामइत्यर्थः विद्धलाभे नुदविदेतिनिष्ठातस्य
नत्वम् अनिद् महःपूजायां पत्रयेह्नः महःप्राप्तपूजस्तस्मान्मुनेः पुनरन्येगुरवेऽग्रियासन् लंघितमहत्सरित् यद्यसेवने सोतोधातुः
योषणंयोषः सेवा सयोषावरासीतायस्मसः सुस्वापरेतिभावः पारंतीरं महान्तघायपारंतीरं नत्ववारं अञ्चित् प्राप अगतिप्राप
णयोःलट् अथनलपक्षे गंधोगुंधकआमोदेलेशोसंबंधगर्वयोरितिविश्वः अवरोधस्तिरोधानेइतिहेमः गंधोगर्वः वनितादम
यंती अवरूढगंधवनितेयस्मसः अंतर्हितदर्पोनाहितपत्नीकोराजावाहुकत्वेनप्रसिद्धोयोधायांगुणावद्धामाथिकांविलोकासक्तानेः
रजितोवीरसुतः वीरसेनपुत्रोलंघितनीचजनस्सरूनीचसंगः निम्नंनीचंगच्छतीतिनिम्नगाः नीचाः निम्नगोनीचमर्त्यसार्द्धघव
त्सरितिविश्वयामितिश्वावारोव. वीरसेनसुतत्रसेन लोपस्वृदृश्यगाः संप्रश्नारणमितिनिसृअविश्यवानोभाष्यकारआह दृश्यंतेच
पदेषुपदैकदेशान्प्रयुंजानाः यथादेवदत्तः दत्तः देवइति तथाअपित्नेयम् पुनःकथं गोविंददेवालयेनमत्रत्र सयोषोवरोयस्य
सः हेरुरेवियुक्तःस्त्रीकोहम चिरेणालीप्राप्नुयामितिवरयाचनंयस्मसः पारमितिवेदान्तवाक्यादतान्यतरं ब्रह्मेवआञ्चित् श्र
रतीचकार नत्ववीबीनान्देवान् एतेनललसपारीणत्वमपिशास्त्रेषुध्वन्यते वाशवेष्टांतुजनकादिवल्लोकसंग्रहार्थमेवन्च

नाम्यमिति
नव

रा॰नै॰टी॰
२५

तस्येव आत्मीयस्याधोः सेवनं ८

कारेत्यर्थः उपगीतिवृत्तं ६९ असुरविनतयो आथीविरहितनयनितन्ततोऽयमभवत् पुण्यजनदानकारः शरभंगस्वाम
यस्तु सः ७० असुरेति रामपक्षे अथ विराधेन राक्षसाहतभार्य्यस्तदनु खमुत्तं तं तं पादयोरनिरुद्ध उन्माथोद्घातः घातो
माथवधाः अपीत्यमरः पुण्यजनस्य राक्षसस्य दापूलवने लुण्ठदानं तस्य छेदकारी असिना विरुद्धलक्षणया पुण्यजनशरः
जातुधानः पुण्यजनइति कोशात् तदनु शरभंगमुनेस्तस्यात्मीयस्य आश्रयः शरणं स्तुत्यस्तुतियोग्योऽभवत् तेन तुष्टवेद इत्यर्थः अत्र
यनलपक्षे विरहितनयनितोदमयंतीरहित असुरैरात्मस्मोरूपाः तमोरूपविरोधकाय्यकेज नोन्माथीतस्य सर्गरहितात् नि
रहंकारप्रतिनात्मर्थ्यं राधसंसिद्धौ विपूर्वोराधिर्विरोधे विराद्धं एवं भवतेति माघे तदनंतरं यद्राजदत्तं धनं तत्पुण्यजनेभ्यो य
तारीत् एवं पुण्यजनदानकारः शरभंगः श्रीहिंसायां शरो हिंसाक्रदोषपु तस्य भंगो यस्य सः शरभंगः साधुः स च असौ स्वस्य आ
श्रयाय सस्तुत्यो तिस्तुतियोग्यो कृतवत्वात् वीरस्तुतो नलइति निकृष्टो भिप्रायः संधिः आसीदिति त्रियाक्रियांतराभावे यो
ज्या एवमादिक्रियादर्शनं अवच्छेदे सतित्रं तरंगत्वादस्तिक्रियासर्वत्रयोज्या नलपक्षे दात्रदानेभ्रातुर्लुंठितस्तमेवरूपं ७०
अजिरमिति रा
अजिरमहीयीत्यरभागात्मानं यस्ततः अमहन् विप्रायते नरामः सुतीक्ष्णमानीपलाद्दिवये ७१
मपक्षे अजिरं विषयेऽकायेइत्यमरः आत्मानं सर्वभूतांतस्थं रामं मन्जानन् परमात्मानं पुराणनोशान्तजश्रमयः एवरा
मर्थास्तस्यवृत्तानार्थात्प्रलुब्धत्वात् परमोऽक्रमसेवी दूरानात्मोऽरमाः परानुमरः अमुतपसिवेदेव द्विवादिः अमहन् तपस्वी वि
तिविधायरामस्यपुरस्तात्कायमजिरंशरंद्देनारोपीन् ज्वलितेवह्नौ अमहदिति विप्रोक्तशाकरभंगइत्यनुवर्तीते तेनरामः विप्राय
संतोष अग्रेमात्वा रामः पलाद्दिवयेरक्षो विषये पलंमांसमत्तीति पलात् संचदकोणायेदेवोद्धमर्थः सुतीक्ष्णमुनिपूजितः सुती
क्ष्णस्यमानः पूजा सुतीक्ष्णमानः सोऽस्यास्तीतिमत्वर्थीयइनिः मानपूजायांल्पनादेरव तलंस्यादामिषे पलमित्यमरः अथन
लपक्षे ततः अमहन्नपश्चरन् अमस्तपसिखेदे चेत्यमरः आत्मानं सर्वभूतांतस्थानस्थाव्रतयन् परमाक्रमसेवी रामः प्रागेव
कोशाक्तः श्याममूर्तिर्नलः अपिचस्वयंवरोऽजिनावरोदमे सदामरुपस्थानस्मरणादेवतवभविष्यतीति इपावकममतिसे

राम
२५

यतेद्रुतिरामः दंपावकेचतीक्ष्णोचेतिविप्र: अग्निष्टुब्भ्रूपापरूलेन अजिरशाखादिविषयं मनसोऽहैषीत् तत्राजनेनकर्म
रागपिष्टायनुतोय ग्रामयाग्रार्थमेव चेष्टांदत्तेत्यात् अमेः पचाद्यच् पलाद्विषयेस्तुतीक्ष्णामानी पलाशनाश्वपालविषयास्थितोपि
स्तुतीक्ष्णामानी मनकंभेतुरादिः अतितीक्ष्णाजनत्यागी तद्बोधकत्वात् आसीदित्यूहितमयम् उपगीति ७१ सकिलेध्मवाहता
तपदंशिक्षेचेगतिः पठताम् अतनेहेतिस्तनस्त्रीः पंचवटीमास्थितोरेमे ७२ सकिलेति रामपक्षे पठतामधीयानानांगतिः शर
णसरामः दुष्प्रवातोगस्त्यपुत्रोवनपर्वतिप्रसिद्धस्तस्यनानोगस्त्यकास्यपदंस्थानंशिषेवे कंचित्कालं तस्यां गतिर्वदद्रुणोमार्गेशरद्रणव
गमेपिचेति हैमः सर्वेषां ब्रह्मरूपवतामर्थ्यमिति ततोगस्त्याद्हेति: अगतोयस्यागस्त्यस्यप्रथमप्रथोऽश्च अतः प्रागाहेतयोदित्याह
रामायेनसप्तिवद्धश्रीदिः प्रत्येमिहत्वेनोपलक्षितोरामः पंचवटीनाम्स्थितः परिणामलाधारेमे अहल्ल् किलेतिपुराणप्रसिद्धं अथनलप
क्षे पठतांशालिहोत्रं पठतांगतिरावापिस्तुतः सन्तकः भक्तोबुद्धिपतामत्त्वात् इध्मानिकाष्ठानिवहतीतिइध्मवाहः काष्ठ
विक्रयिणः तेचतानाअनुकंपाश्च नानोनुकंपेजनकेहातिविप्रः तेषांतुर्वलानोकरुणयापदंपरित्राणंशिषेवे पौनःपुण्येनाकार्षी
त् पदंअवसितिक्रमाणास्थानलक्ष्यंश्रीवत्सपुष्पमरोमिः ततोदयाशाली तत्रैवसरयूतीरे समीपे च उच्चैः पंचानां वटवृक्षाणां स
माहारः पंचवटी द्विगोरितिङीप् विश्रामार्थं निवसन् किलेरेमे उपगीति अनेनसत्वमेवहेतिर्यस्यसद्गीत अनहेति सत्वेनधर्मज
सम्पालितमरः हेतिरायुधकीलयोरितिमेदिनी ७२ सहजोषसावरजः प्रतिदिनसवनश्रियापवसन् अतिपेशलया
परपासविप्रियेकांतमुक्तिमुदा ७३ सहेति रामपक्षे सीतासहितः सलक्ष्मणः प्रतिदिनंसवनंस्नानंयस्यसगौतमीतयाथी
चिरंवसन् सरामः अतिपेशलयाअतिसुंदर्या अपरया अधमया स्वर्णनखया कांतभार्गिमुदा मतुर्भावमभिपूर्वंसहर्षया वि
प्रिये अप्रियत श्रीङ्प्रमात्यर्थे दैवादिकः लिङ् राक्षसः कामरूपत्वात्सौंदर्यं छलेनकृत्वेति तमेवपालतं त्वं मम पतिर्भव
तिद्भवं त्वाराक्षसा अपनलपक्षे वद्धमर्धयोभिभवेच एकार्थकः सहनंसहः स्वस्सेवनेसोऽयोधानुः योधवांयोधः तितिक्षा

रा॰ने॰टी॰
२६

२८

सेवी अयजैः शूद्राश्वपालैर्वेकुभिः संगतः प्रतिदिनस्नायी सर्वांश्चिराय तन्नगरेऽवसत् अतिपेशलया परया बुद्ध्या बुद्धिस्त्रिधा
लोकत्वात् सात्विकी राजसी तामसी चेति पर्यायेण तत्र मया सात्विक्या बुद्ध्या विविक्तयेत्यर्थः कथंभूतया बुद्ध्या कांतस्य भक्तिः कांतभक्तिः त
दनुशीलितयेत्यर्थः सा यथा सती स्वकांतं न जहाति तथा नानुहात् उपजीतिः ७३ लक्ष्मणजोषादिरनाय दांतमेवाभजद्युधां विन
साध्यधायिनी दंसरुषा तेनेव रूपवती ७४ लक्ष्मणजोषादिति यदा लक्ष्मणजोषाद्दिता वयुधा तमेव लक्ष्मणं पराहूयपतिर्भवेत्यभ
जत् अहं कलत्रवानिति रामेण प्रत्याख्याता नाकामार्ता तदा सूर्पणखी प्रशांतसौंदर्या प्रशंसायां मतुप् सरुषा तेनेव लक्ष्मणेन पीडं छुरिका
मादायविनसा विरूपा अधाधिसाराक्षसीत्यर्थः विनसोपलक्षितेत्यर्थः इत्थंभूतलक्षणे तृतीया दृष्ट्वा अथ नलपक्षे आरब्धा मनसो
निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करमिति भगवद्गीतासूक्तत्वात् यदा कदाचिदविवेकवती बुद्धिर्लक्ष्मणजोषाद्दिता . श्रीमद्रामादिसेव
नान्निवृत्ता वयुधा वयुभिः प्रकारैः तमेव नलं ततः पराहत्या भजत् तदा सरुषा व्यासंस्त्रार्थतत्वज्ञेन तेन नलेन शीघ्रं चित्तसमाधाने
नज्ञा नासिकोविनसा छिन्ननासिकेव चक्रे कविरूपेक्षते यद्द्वितीयोऽर्थः नासकौटिल्ये नसनं नुसः कौटिल्यं तद्रहिता वेदांत
शास्त्राभ्यासबलेन अधाधिचक्रे तथासती पुनर्विवेकवती बुद्धिमभिश्रियत् ७४ खरदूषणागांरम्यापूतनाग्रापर्थ्यगादूषः
खरदूषणामुख्यास्ते रामं जघ्नुर्बलेन हताः ७५ खरेति रामपक्षे खरदूषणाभ्यां ऽग्या पूतनाग्रा भूयः पर्थ्यगात् परामृशागात
सूर्पणखा सा कौणपी अहं निरुपत्या पंचवटीवासिना तापसेनछंदती स्वेच्छया विरूपाहता सिमन स्माऽऽत्रेण तत्कुलानामेव पुरोवाय
पूतना चमूः स्वचतुर्दशसहस्राणि रक्षांसि तेषामग्रा शाग्रौ श्रीपमग्रियमित्यमरः तदग्रेसरारामं दर्शयामास ते खरदूषणामुख्या मह

श्री

चक्रे लव्धूताः शितैः शरैः रामं जघ्नुस्ताडयामासुः हंति स्माऽऽ नायोऽत्र आजघ्नेविषमविलोचनस्य वक्षसीति भारविः अथ नलपक्षे
सा तामसी बुद्धिर्नलेन विनसेयहृता ततः परोहस्म खराणि तीक्ष्णानि दूषणानि येषां ते खरदूषणाः अतिप्रबलापापसमूहा
ब्रह्मसहत्या दयस्तत्समीपगामिनी महाराजमहामोहसेनामुख्याभूत् तद्बलमादाय कामक्रोधदंभसत्वजैह्माकारुष्यादिका
सत्राग्रामं श्यामांगं नलं विभर्मुः सत्तु पुरुषसूक्तादिपाठेन द्वादशाक्षरवेदमयमंत्रेणातत्कटकं पलायनपरं चक्रे सातामस्यपि

राम
२६

जम्मु

पराजितापत्लाधिपस्तद्भूतविशिष्टस्तपत्नाधिपतेः सह उपगीतिः ७५ नैवचचालतदासौ निहन्यमानोपि पुण्यपयशाः लक्ष्म
णनिक्षिप्तवरो आधुना कान्तनिक्रियास्तान्नाकृ ७६ नैवेति रामपक्षे सातामसौ बुद्धिर्नहीनचित्ते तदा सौते निहन्यमानोपि
नगद्रूवरामोनैवचकंपे चलकंपने लिट् कथं॰ पुण्यपयशाः पुण्यकीर्तिः नामोच्चारणमात्रे सततं गतिप्रदत्वात् पुनः कथं लक्ष्म
णनिक्षिप्तवरः लक्ष्मणे निक्षिप्ता वराश्रेयासीताये नसः निक्षिप्तान्यसोत्यर्थः संग्रामसमये भेष्यतीति गोहियोरिति ऋस्वः अग्ने
यं वा रुहोनजघानेत्यादितदस्य प्रतिकारकादिमारेः प्रतिकर्तामपोढि तामपि घ्नं चतुर्दशसाहस्रं बलमभीमरदित्यर्थः अथ नलपक्षे
ताहग्वलसमन्स्या नैपि पुण्यपयशानलः स्थिरबुद्धित्वात् लक्ष्मणोवुश्रीमदाधेषु निक्षिप्ता वरा हस्यवरो संसारयेस्य कृत्वा हरा विधा
येन स दूनिवद्रुश्रीहिः त्वंमदाधेषु गण्डे नितांतं अत्याय परंयाचिघ्यानैव गिरिरिवचकंपे विम्मुभूमोति भावः किंतु अवणादिभिस्तान्या तक
सम्भूतान्त्राकृ प्रतिकारकैर्भजनैर्बाधूनादितिभावः श्रीमद्भागवतीयपुरंजनोपाख्यानो न ही त्यातिशयोक्त्यलंकारेण सदंभारोपं उपगी
तिः ७६ प्रतिपक्षहाचकासीत्स निविधिपारीणउग्रतपाः सहजोषः सावरजोविलसासपुनः कुटीजोषः ७७ प्रतिपक्षेति रामपक्षे
प्रतिविधिपारीणः प्रतिकारपारगामी उग्रतपाभयंकरतापकः स्वयं चमहातपाः खरदूषणादिप्रतिपक्षहंता अचकासीत् दराज पुनः
कथं॰ पंचवटीकुटीजोषः जुषीप्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः भावेघञ् कु घाः पंचवटयाः जोषः सेवकः तत्र निवसन् विलसास
किंभूतः सहजोषः जोषयासीतया सहितः सावरजः सलक्ष्मणः यवीयोवरजोनु जानुसमरः अथनलपक्षे वेदान्तशास्त्रानुगाअस्या
प्रतिक्रियाश्रद्धशिता पारगामी त्यादिसमाने सहजोषः निर्निद्रः योवेगसहितः सेवकश्च सहतिरस्कारेण सहितः इति सहजोषः उपपत्तिः
शाद्वस्यप्राग्वत् पुनः कुटीजोषः आतु परोनितारणिगेहेवसन् धामः कुटी द्वयोः शालेत्यमरः अश्वसंवधिविलासेनसहाकरोतन्द्रूस
र्थः उपगीतिः ७७ सारावर्णांतमार्द्धिद्विनसादायादपिंजनामंक्षु आचक्रेदपरान्लम्भ्रणायोत्याघातवर्णिनीत॰त्र
७८ सारावर्णांतमिति रामपक्षे विनसादायादपिंजनासामंक्षुरावर्णांतमार्द्धितं ओनः सहद्वैपिनिकटेनाशनिश्चयपोर

रा·ने·टी
२१
27

पीतिरैन: रावणस्समीपं जगाम दायादो सुतबांधवो पितरौ हिंसायां दायादानां बांधवानां पिंजनं मारसंयस्याः सा विगतंनासिकयो
पलक्षिता क्षाळंमंजुसपादिहुतेइत्यमरः मंक्षुणी पं तत्र रावणस्सभायां सा स्वमेन रवा परा भ्रष्ट पणोत्थाघातवर्तिनी आचकेदु रुरोद पराम
नोविशेषः अयगांयेयाने पराभ्रष्टपणा वैक्षकाः पंचवटीवास भमुनयः अस्मत्प्रतिकूलाः तदुत्थोय आघातः कदनं खरादीनां तस्य चारि
तस्य वर्णनपीताः वर्णायते स्मा क्षोल्योणानिः भवदाद्दिष्ट मुनिपुत्र भक्ष राक्षसीतायामेतापसाभ्यां तत्र वसः प्तोमुनिहिताभ्यां चतुर्दशसाह
स्रखरादिघातो कारि सहासमे दृष्टा चेषाहंता इतिवदंत्पररोदीरिति रावणपरा ५ कथानुसंधेया अयनलपक्षे सापराविवेकवती
बुद्धिर्जातदायादपिंजनाविकोदिसा द्राक् रावणं प्रतमहामोहं रूपते तत्कथं जगाम आदिधासन्यस्समहामोहमूलत्वात् सएवराजासमुक्
भते प्रत्पतोश्लेक्ष देष स्यादितिकोश स्वास्या तदधिष्ठानो महामोह इतिमीमांसनीयं रावयतिरोदयति सर्वान्यमनगर्वर्द्धितर्महितत
दशो महामोहः स चाहं मम तामूलकः तत्स्या बुध्यंतमः प्रधाने पुरुते यं विषयंतः इते त्याभिन्साक्षात्सादृश्यवशानिके निकामप्रकाशो या
स्वातं शुद्धलक्षणायां महामोहस्रादानुपादानं रावणास्वायमिलष्टवक्षानात् विजरभीमावकुलं नोच्यते स्माभिः परात्मनोविशेषोभ्र
यसाय स्यसनलस्त इत्थोय आत्मीयाघातस्तं दर्शिनीत्यर्थः विपक्ष वर्द्धकत्वात्तस्य आमनश्वरति प्रमानवलत्वादा चक्रे दविललापेतित्ता
तत्थार्थः गीतिः ७८ विगतस्य सत्वलघुतः कोनकुलं घातयेन्मूढः इत्थं संश्रुतकदनो मारी चशिश्रियेजवतः १९ विगते
ति रामपक्षे किमाहेत्याह विगतस्य सत्वलघुतः कोमूढः कुलेन घातयेत् अपितु सर्वोपि अपसर्पश्चरः स्पशः इत्यमरकोशः विगत
चारत्वेन लघुता यस्य सः चारनेत्र विहीन: कोमूढो राजा ता दृशः कुलं वंशं न मारयेत् अपितु मारयेदेव इत्थं कदवेलक्षयेघटादि: संश्रुत
कुलनाशो गत्वा वेगेन मारीचं राक्षसं समुद्रकूले वसंतं शरण शिश्रिये कार्याय तं सा म पूर्वं शिश्रियेइतिपदसंगय इत्यभितितस्यादीनां वु
द्धिस्य परामर्शीकत्वा ज्ञानस्थाने मायामृगो भव त्वा रामं वंचयन्नेवदवीयोदेशं गमय अहं त्वामनुगत्वा तज्जायां हृत्वा पादेस मुद्रं नीत्वा रक्षे
तयासह निरामायणाकथानुसंधेया एवं बोयमित्थंपदघोत्यः इत्यमितिदे हलीदीपन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते अयनलपक्षे समस्तमो
हस्यतामसराजसतामहामोहः शब्दादिविषयग्रामस कार्यं गत्वा स्वप्ने विषयमृगत्वस्मा सम्मूर्छितं हृत्स्थेन लायन रद्रुतं प्राहिरोगत

राम
२१

खगराजमात्रशरणां त्रिकूटधरकेतनो दुहः

रागवतीं तां बुद्धिमनुनेनमुपासाक्षीत् उपगीतिः ८४ बहुधा शतान्यजस्रं छायां शोकप्रमानां ताम् क्षिप्रं दरो व्याघ्रूनास्तत
प्रतिक्रियमाणां दुहः ८५ बहुधेति त्रिकूटधरकेतनो दुहः बहुधा शतान्यशोकप्रमानां छायां तां सीतां जह्रे कथंभूतां खगराजमात्रश
रणां श्रकूटार्थधरपर्वतादृति कोशः त्रिकूटाचलवासी दुहः कितवः कितनिवासे भावे ल्युट् मध्येमार्गं जटायुमात्रशरणां दशरथश्रीति
विचाराद्रावणेनयोर्युद्धं कृत्वा प्राणत्यागी सई इत्यर्थः शरणं रक्षणं यस्याः सा शरणं रक्षकः नान्यः कोपीति तं जयितुं मात्रशब्दः हारामे
तिशोकप्रमानां अन्वेषयितुं तां क्वतिहितां नष्टं विलापसारथेन नीयमानां तां जह्रे अथ नलपक्षे त्रिकूटधरकेतनो दुहो महामोहः त्रं
यः कूटा इव कामक्रोधलोभाख्या स्तान्धरति धरानिवासी प्राणादेहरूपो वटः त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मन इति भगवद्वाक्यात् रो
रूपमानां रागवतीं बुद्धिमाप्तवानिति बहुधा शतान्यजस्रं शीघ्रं पौनःपुन्येन चं नीतां तां रागवतीं बुद्धिं कथं खगराजमात्रशरणां रुका
राजसमा लक्ष्मीः शोभा लक्ष्मीः संपद्विशोभा यामिति हेमः तां त्रायते इति खगराजमात्रः स विष्णुः शरणं अहिंसायां ल्युट् ध्यानसाधनं य
स्यां सा हरिनामशरणा एवं तां हातुं पारयंतीति गूढाभिप्रायः विशेष्यं विनापि बुद्धिरूपविशेष्यणापदानि प्रयुज्यंते इत्यर्थेव स्त्रे नापि
तं सूत्रकारेणा च रूपभावरूपस्य विग्रहस्य स्थानुवृत्तेरभावात् अत एवाधोगपर्वणि विदुरवाक्यं एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशेकु
रु पंच जित्वा विदित्वा षट् सप्त जित्वा सुखी भवेति विशेष्यमत्रापि नास्ति उपगीतिः ८५ हिंसीरमध्यसंस्थाशोकवनिकागता
रामा आश्रयमेवाशोचत्सौरसंध्यानमूकत्वा ८६ श्यामांगइति रामपक्षे रजोव्याघ्रः श्यामांगो रामः मेघश्यामत्वात् अपरां छा
यासीतां व्यचिनोत् अन्वेषयामास संवीक्षणं विचयनमित्यमरः हिंसीरइति रामपक्षे हिंसीरं राक्षसीवृंदं तन्मध्ये संस्था अशोकवनि
कागता रामा सीता ध्याने नमूकत्वं यस्याः सा ध्यानमूकत्वा हिंस्रिश्रयेन पौरस्त्यपतिं राममाश्रयं यस्याः रामैवाशोचत अथ नलपक्षे नासि
कामक्रोधादि हिंसीरमध्यसंस्था हिंध्यानमूकत्वा रागवती धीः अशोकवनीतः तत्राशोकहक्षसमूहांतराले जनाश्रयो भूत् तत्रस्थः क
सुखंसस्वदेकेशाइनिद्रुस्वः तत आगतातिरस्कृता नलेन पौरस्त्यमाश्रयमेवाशोचत् बुद्धेर्योवैरसेनिः कदा मयाभग्नेः कदिष्यन्निति
उपगीति ८६ श्यामांगो व्याघ्रस्तव्यचिनोदपरां रजोव्याघ्रः नापश्यद्धूलपद्यप्रार्दश्चेक्षणं तत्र ८७ श्यामांगइति रामप
क्षे रजोव्याघ्रः श्यामांगो रामः ... मेघश्यामत्वात् अपरां छायासीतां व्यचिनोत् अन्वेषयामास संवीक्षणं विचयनमित्य

रा. नै. टी.
२८
29

मरः तत्रनापश्यन्तौलक्ष्मणंप्रादर्शत् चपुनर्नलपत् दीपकालंकारः भावपावलतावचमंग्या अथ नलपक्षे यथामां गोवाहुकोना
म् जाग्रदवस्थायांज्ञानवकर्मेंद्रियव्यापारवत्ताप्रकाशते जाग्रदवस्थाधनयितुमेवरूविनाहंजोव्यान्नमितिपदंप्राप्नुतं एतत्प्राचीन
पद्येवलनएवस्वप्नावस्थाधनिता रजोव्याप्तोवाहत्यनिरासपूर्वव्यापारात् अपरंराजसीधियमन्वियेय महतामपिशोकावेशात्कदाचि
द्रजोगुणाश्वनिमंगोजायतएवेतिसूचितं मनसोनिग्रहंसमेवायोरिवसुदुष्करमितिगीतासु तत्रनापश्यपद्मगाक्रूलोदमयंतीतमभि
श्रुतांविचिन्वन्नपि लक्ष्मणाम्हतुपर्णंप्रणामार्थप्रादर्शत् उपहूदेदमयंतीप्रेमगावलपत्र उपगीतिः ८७ हतसंभाषोनेनप्राप्त्या
श्रुतांविचिन्वन्नपि ... ८८ हतेति रामपक्षे काननेप्रचरन् अनेनहूतसंभाषः प्रा
प्यन्काननेप्रचरन् खगराजगतिंसताकायतदोर्षकबंधमथ
श्राम्यत् दूरदेशेभ्रमीत् यथाद्वाहूरवाची युग्मश्लोकेनान्वयः सीतायाहृतकद्युवार्तांसोभिविराचष्ट अतोहं निराममिति पुनरग्रे
गतो मध्येमार्गेजराग्रुधा किंचित्संभाष्यतद्गतिंवैकुंठीयांविधाय अथाग्रेवायतदोर्बकबंधंरामःप्रेक्षिवष्ट कथं० वायतदोर्षं यो
जनायामबाहुं पुनःकथं आस्यदेहग्रसमानं मध्येपानान् ? पुनर्विकर्तनेनतद्वाहुच्छेदेन पुत्रमायुक्त्वा संयोज्य पुनःश्रीमतांधुर्या
सःसकाननेदंडकवनेव्यचरत् अथनलपक्षे अनेनऋतुपर्णेनहूतसंभाषः कुत्रचित्तपोवनेमहतिप्रचरन्नभ्राम्यत् पुनःक
थं श्रीमतां विज्ञानसंपत्तिमतांधुर्यः सनलः कदाचित्तंवा काकोटियोजन ... पृथिवीमंडलमापकत्वाद्दीर्घभुजभिवकेनविघ
यमुखेन मुखवर्णीपंजलेषुकमितिविरुद्धः बंधःसंसारबंधोयस्मात् तमीदृशंनिजमूर्तिग्रसमानमिवप्रेक्षिवष्टस्वप्नेजागरेच तदास
खगराजगतिं खंब्रह्मेतिश्रुतेः खेनगरोवर्णानंयस्यसः सत्रासासनजश्वतद्गतिंतदवबोधं पुत्रमाकरणभूतया तंकबंधंज्ञानासिना वि
कर्तनेनसंयोज्य कानने सत्यंज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेःकेनानंदेनाननंजीवनंयस्य अनप्राणानेत्युक्त तत्रज्ञानात्मकेपरेब्रह्मणि
व्यचरत् इत्यंनलोवहतइतिभावः उपगीति ८८ ग्रसमानंनिजमूर्तिंप्रेक्षिवष्टविकर्तनेनपुत्रसेनः पुत्रमायुक्त्वाव्यचरत्सकानने
श्रीमतांधुर्या ८९ युग्मम् • शवरीहूतसंवादोगतिदोज्ञानांपरंसरोजुषत सावरजोधुर्यमतिर्विलक्षणांकांतिपूरवहं
९० शवरीति रामपक्षे शवरीहूतसंवादः अज्ञानांगतिरः सावरजःधुर्यमतिःविलक्षणांकांतिपूरवहंसरःअजुषत नलपक्षे
निगीर्याध्यवसानहूपातिशयोक्त्या ... अहंतांशवरींकदाचिदेकतमःप्रादुर्भावेनतयाहूतसंवादःजवारातो पुष्करंहतमां

राम
२८
पंपासरः

वादृत्यादिनसंवादः पुनर्जागरेतद्विभूय अज्ञानांगतिदोज्ञानद्वारा परंसर आनंदरूपंब्रह्मसरः अजुषत असेवत सावरजः भूद्राम्भ
पालांतरसहितः धुर्य्यासतियस्मसः कथंभूतेसरः विलक्षणं अनिर्वचनीयं कोतिसूरवर्ह कोटिसूर्य्यसमप्रभं तमेवभांतमनुभातिसर्वमि
तिश्रुतिः पूरः प्रवाहः येदाः किज्ञानशावरेत्यमरः गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् कातिदेक्षितंव्याख्यानम् गतिर्ज्ञानं ८० पवमानजस्तावत्का
मावयवेनसंवदितुं आयात्सुग्रीवस्तु दिनयेनचवार्तमाचारीत् ८१ पवमानेति रामपक्षे तावत्सुग्रीवमित्रं पवमानजनः स्वामा
वयवेनसंवदितुं आयात वार्तंआचारीत् यावत्सरस्मिंगतं तत्रैव हतसमूहं तस्यसमूहरूपत्वं कौतुकीत्रैलोक्यकर्तारी भासेथे इत्यादि
पवमानजनोवायुपुत्रो हनुमान् जननंजनः जनिवध्योश्चेतिघञिवृद्धिनिषेधः स्वामावयवोरामः रामः स्वामः असन्न इति रामायणो मे
लपक्षे तावत्सुग्रीवोभीमः तत्सुहृत् सुग्रीवत्वंचहरिनामकीर्तिकत्वात् वासकंहृत्वंभवति वर्द्धयितेतेनयनेनराश्वमित्यादिग्भाग
वतंप्रमाणो पवमानः पवित्रश्चाहृष्टोजनोविप्रः भूदेवत्वात् स्वामावयवेनवाहुकेनसंवादंकर्तुं अपूर्वशीलत्वात् चतुर्दिक्षुभीमप्रेरि
ताद्विजागतास्तस्यनलस्यान्वेषणाय तेषामेकश्चतुपर्णनगरेवसन्सार्थं विलापगर्भपद्यंशुश्राव तत्समीपमागत्यविनयेनवार्तमा
चारीत् तद्वृत्तांतिकरंचित्रेप्रशिखायजस्त्वदेशरावन् उपगीतिः ८२ लोकोत्तरवृत्तांतः सलक्ष्मणस्त्वं विराजसेमतिमान् हरिणा
मेथीक्षिप्तंस्वकार्य्यघटनोद्यतः कुर्वीथाः ८२ किंवार्तमाचारीदित्याह अगदेसलक्ष्मणस्त्वंलोकोत्तरवृत्तांतोमतिमानतिमेधावीविरा
जसे उत्तरालंकारेणरामेतोपिस्वहत्स्ततु कोप्यसिविनिगम्यते सलक्ष्मणपदेन हरिणा कपिनासुग्रीवेणाक्षिप्तंमैत्रीं कुरु कथं० स्वका
र्य्यस्यसीताप्राप्तिरूपकार्य्यस्यघटनायस्थाःसा इत्यविनयेन हनूमान् राममाहेतिवोध्यं अथनलपक्षे सभीमप्रेरितो द्विजस्त
वाहुकमाह लक्ष्मणाः प्रशस्तसामुद्रिकचिह्नानि प्रशस्तानुद्धि सप्रसिद्धस्त्वंभवसिकश्चित् कल्पाविह्यपतिहतत्स्यागात्तयाभेभ्या
पमेनासूचितमम् इत्यादिगाथाः कथंयेस्त्वंलोकोत्तरवृत्तांतस्त्वं ...पदेनवस्तुनाका अलिंगालंकारोभज्यते इत्थंसाथंवदंतमा
कर्णविप्रेणनलइतिज्ञातत्वातदंतिकगामीप्रशंसालोकोत्तरेत्यादिद्वित्वके इति ध्वनिः अतः परं हरिणाच्युतेन दारसंयोगदंमेत्रींप्रकुर्या
रूसाधोइतिआहस्रोतो निपुणायनिपुणोगूढार्थंमुत्तरमदादिनिस्वाकूतम् ८३ अमितसुतामिमैं विपीतो दारांस्तु भवन् अं

रा॰ नै॰ टी॰
३०
30

रामः कृतवान्मैत्रीं दार्ढ्येन तदाप्रभृत्येव ॥ ९३ ॥ ओमिति रामपक्षे रामोमित्रं माहतिमो मित्युक्त्वा तथैव करिष्य इति प्रोच्य विरो
धतस्तु हारगोप्तेरंधस्कंधस्तंसेदमित्यत्रा हारेण स्कंधेन गता भवत् तदाप्रभृत्येव ऋष्यमूकस्थसुग्रीवेण सह दार्ढ्येन मैत्रीं कृतवान्
अग्निसाक्षिकत्वेन वालिनं हत्वा त्वां राज्ये स्थापयिष्यामीति दार्ढ्ये अथ नलपक्षे स रामो नलो मित्रं विप्रमोमित्युक्त्वा तु पुनर्विरो
धतो स्मरणादिव अतिकरभंजनं कुर्वन् तदाप्रभृत्येव कामना सुहृदि दार्ढ्येन मैत्रीं कृतवान् उपगीतिः ॥ ९३ ॥ तत्र समयाय मति
मान्यात ततत्ताराजसंभेदः कांताभूषणसंगं कालमतिक्रांतवौसत्र ॥ ९४ ॥ तत्र समयायेति रामपक्षे तत्र मतिमान् रामः कालम
तिक्रांतवान् कथं॰ तत्र समयाय सुग्रीवविश्वासाय आनतः कृतः तत्ताराजानां सप्तानां वारोन संभेदो येन सः तत्ताराजा कुयसालइत्य
पुनः कथं॰ कांताभूषणसंगः रक्षसा विहायसा नीयमानाभिज्ञानाय सीताभूषणं नूपुरमस्तु चनद्दूषणादर्शनजातप्रह्लादः अथ नल
पक्षे तत्र ता हृत्या हरिज्ञानाय आतत तत्त्वरमसाराजश्रुसंभेदः संगमनं येन सः तयोरभेदप्रतिपत्तिः अत्र स्वचपास्त्तबुद्धिः भिन्नो दारि
तसंगताविव[illegible]तिविश्वः कांतश्वासावश्वसभूषणांयेषां तद्रक्षाः तत्संगत्यमर्थः कालमतिक्रांतवान् उपगीतिः ॥ ९४ ॥ भीमगृहं
गतवत्सा द्विजवचनप्रीतिकारिणा अन्वेष्टुं सांकेतनद्योदायप्रतिष्ठणानिरयुः ॥ ९५ ॥ वलिवालिघातकारी धीसचिवहृद
संतुष्टः वर्षणाकालं विनाय्यासीत् लक्ष्मणः सत्वरो मत्तसत् ॥ ९६ ॥ वलीति रामपक्षे वली चासौ वली च तत्र घातकारी एक
वासो नधीसचिवो हनूमान् तत्कृतत्वादतुष्टः वर्षतुंअतिवाह्य विनयोपहतो दंडेभिक्षा नमत्वयोरपीति हेमः अत्र विनीच्छू हस्तो
लक्ष्मणमुक्त असंतः पापाः परेयां क्रोधयस्य सः असत्वरः मत्तसत् प्रहरत् अथ नलपक्षे वलीयो वालीन तत्र घातको यो रामो भग
वोसामछत्रिपारणी करोतीति शुष्पजाता विविलानि धीसखेति धीरेवसहायभूता यस्य सज्जा नजनगत्वेन संतुष्टः वर्षणाका
लः प्राहटूकालस्तं हतपी प्रयासपध्यादिरेवाचिकृः असत्वरः दुर्जनशत्रुः तत्र मत्तसत् अश्वपालनक्रियादिना करोत उपगीतिः
॥ ९५ ॥ भीमगृहमिति रामपक्षे तर्हि प्रतिष्ठणाअन्वेष्टुं निरयुः किं कृत्वा भीमगृहं गतवता द्विजवचनप्रीतिकारिणा सीताया
सांकेसमादाय भीमो मृत्वेतसेशंभो भीमसेनेभयानके इति हेमः देतविप्राः दुजा द्विजा इत्यमरः जटायुर्वचनेन प्रीतिकारिणा
दाधि

राम
३०

मयेकरलंकेशागरहंगतवता: अन्यत्र वासात्स्थापितान्वारेरोति चतुर्दिक्षु ते ययुः तत्संकेतान्बहूनादाय प्रतिरूपाः सहायेस्मादतो
हरपुरोगयो दितिशशारवीव: अथ नलपक्षे भीमगृहं प्रागेव द्विजेन प्रापिते तु तत्रालंकारेणासूच्यते प्रतिरूपा न लभितिशेषः अ
न्वेष्टुं निरयुः भीमसेनेना दूता दिक्षु जग्मुरित्यर्थः किंकृत्वा पूर्वं द्विजवचनश्रीतिकारिणः भीमगृहं गतवतादमयन्त्याः सांकेतं वह
च्छेदादिआदाय गृहीत्वा उक्तेति: ९६ प्राप्तसुवर्णसमुद्रः पवमानजनस्तु तत्रैकः सांगदशाहू हरिभक्तः पुरीमयोध्यां हिरण्मयीं या
त: ९७ प्राप्तेति तत्रैकः पवमानजनो हनूमान् वायुपुत्रः हिरण्मयीमयोध्यापुरीं लंकां प्राप्तः तु सावधारणः कथं० प्राप्तसुवर्णमुद्रिकः
अंगदशाहसहितः हरेर्भक्तः योद्धुमनाकाममेनेवयोध्यामिति वा भक्तत्वादेव तत्र गत इति विनयन्नाह अथ नलपक्षे तत्रैकः पर्णादो नाम
विप्रः सुवर्णमुद्रांगृहीत्वा नामयोध्यां प्राप्तः अस्य संगं जंगमं तीर्थमित्यादि वा काजनाक्का: पवमानास्ताकीत्से वानश पूज्यगोः शतनू वा
पवमानस्य सोऽजनस्थायान् किंकृत्वा शोभना मे सुवर्णावर्णा तत्र वसुद्रिकायत्रसः सांगदशातीति सांगदस्ताहशो राद्रा जोयस्य सः हेमम
यीं शापेशोपैहिता दिसंगगोदानैयथा तथा सर्वाणि दानानि यस्य भीमस्याभूवन् पुनः कथं भूतः हरिभक्तः उक्तेति कथं भूतामयोध्यां
हिरण्मयीं देवेनामनस्त्रैनिपातितोहिरण्मयाहः उक्तेतिरत्नम् ९७ ग्राहतिमिंगिलजुष्टां नदीसेविलोविलोक्यपुनः संपातिवा
कामहत्संतीर्यकराधिमेतस्याम् ९८ याहेति रामपक्षे पुनः संपातिवाकामहनो हनूमान् कराधिं संतीर्य तांपुरीं एतः किंकृ
त्वा ग्राहतिमिंगिलजुष्टां नदीपावेलां [illegible] विलोक्य तत्पर्वतगुहास्थजटापुत्रस्तु जसंपातिवाकास महनं पूजनं यस्य सः श्रुत्वा
दितएवाहं अपोकयानिकास्यसीतां पश्यामितत्रैवास्तिसेति अथ नलपक्षे संपातिवाकामहनः ग्राहतिमिंगिलजुष्टां नदीपावे
लां पुनर्विलोक्य कराधिं संतीर्य तामेतः ग्राहतिमिंगिलाकारा मंडुलेश्वराः कुंडिनाः योध्यांतराल वर्तिराजाः तैर्जुष्टां श्रीणितां नदीपावे
लामिवदमयंतीं विलोक्य पुनः कराधिं नानानदीनदजलपूर्णं दृष्ट्वा तीर्त्वा पवमानजनोन्यः कश्चिद् द्विजस्तामयोध्यामेतः आगतो भू
त् संपातिनः शीघ्रा पुयनपक्षिणा वृवहूनायेषा हि यंततद्वाकमहनः सत्पवनापूरमेइतिरुततद्वाकपूजनमयोध्यामेतः आगमत् दृढं
सांगरूपकं ९९ प्राप्तसुवर्णसमुद्रः पुरपयथाः प्राप्तसांकेतः उषितपुरीको मतिमान्तरदेव[illegible]वाहराज्यणाम् ९९ प्राप्तेति रा
मपक्षे प्राप्ताप्तसुवर्णा एव समुद्रा शोभनमुद्रायेनसः मुद्रांगुलीयके चिह्नेमुद्रा प्रत्ययदायिनीतिरभसः पुरपयथाः प्राप्तसांकेतः पु

रा॰नै॰टी॰
३१
31

तापयथावा हुकस्त्रस्मात्स्वांसंकेतं क्रियाकारो भास्मनप्यथाभामजस्तासइति कलेर्नियोगात्स्त्रज्ञातेन स्वमत्मानेतां सखिविधि
र्वैद्र्वयिष्यति एवं सायं पुनर्भाषस्तोननलभेवायमिति तिसंप्रधार्य्य उषिता पुरी अयोध्यायेन समम तिभोलक्ष्यणीं नरदेवं राजानं भीमा रख्यत् सूर्य
मवारूणात् प्रापत् अवरोधक्षितिरोधाने इत्यादिकोधास्तु प्राच्युपन्यस्त अथप्रागेमादि रामचंद्रपक्षे व्याख्यानं सुवर्णान्हृतामसिं प्रत्ययद्रा
यकं प्राप्य पुरामयता सादेतुभूतेन सांकेतमुपलभ्य उपदाहे दग्धाशेषलंकोनु द्विभान्नरदेवं रामं हनूमान्मवमानजन इति प्रकरणाद
नुवर्तते प्रापत् उपगीतिः ९९ भीमपुरीमनुराजः स्वयंवरार्थं गतः समाहूतः हरिचंकुरभो मतिमान्स लक्ष्मणो वाहुकाग्रस
रः १०० भीमपुरीमिति रामपक्षे माहूतः सन्ननुराजः स्वयंवरार्थं भीमपुरींगतः कथं० हरिचंकुरभाक् पुनः मतिमान् पुनः कथं० स
लक्ष्मणः पुनः कथं० वाहुकाग्रसरः अनन्तोकुसुमाकरइतिगीतासु साक्षाद्वसंतरूव रूपकं मयासीत पात्लक्ष्माहूतः शीघ्रमागच्छेति हनू
मद्रथभाक् चंकुरः स्यंदनेत्साविति हेमः चंकुरो रथ इति हृदंतेदाक्षिणाः वाहव एव कामायस्त्राया येषां ते वाहुका वानरा अग्रेसरा यस्य सः
वाहूनि जौकाविवहृतां ता विवयस्येति स्ववाहुदंडवलीति भावः आमने सर्वमात्मिक इति विश्वः भीमपुरीं रावणपुरीं अथनलपक्षे भी
मेनेतिशेषः स्वयंवरं करोमि भैम्या इति समाहूतः अनुराजः नामग्रहणे पूर्वोक्तभाष्यान्नामैकदेशग्रहणं नत्र समासांतः अनुपग
राजा स्वयंवरार्थं भीमपुरीं कुंडिनं गतः कथं अश्वयुक्तरथारूढः मतिमान् लक्ष्मणः श्रीमान्सः पुनः कथं० वाहुक एवाग्रसरो यस्य सः
उपगीतिः १०० उत्तमचरितो गच्छन्पथि राजा वाहुकाक्षिकहृत पदिगणिताक्षाद्वयवो वरुद्धहरिहृत्कुनलहलीन्नृपतः १०१
उत्तमचरित इति रामपक्षे उत्तमचरितः पथि वाहुकाक्षिकहृत परिगणिताक्षावयवः गच्छन् अवरुद्धहरिहृत राजा नृपतिः कुलह
लीआसीत अक्षिर्भवंतीपर इति वाहुकाः कपय एव आक्षिकाव्यवहारद्रष्टारो यक्षासल्लतो चमूपतित्वदौवारिकत्वप्रेष्यत्वादिनियुक्ता
हृता परिगणिताक्षावयवः अक्षादशभेदो व्यवहार इक्षोमवाहुकोमिलितराया तेसर्वे येन विचारिता भगवता प्राप्तसुग्रीवहृद्दोभिप्रा
यः रामकार्य्यमया कर्त्तव्यमेवेति नृत्यनृपायंतिशोषयंतीतिनृपाः राक्षसाः पैशाचैर्वेशोषणो तातस्यतीति तस्यतत्पक्षये द्विवादिः नृपतः
पदजित गर्जंतसागरं द्रष्टागगनाकारं द्रष्टाकुलहलीरामोभूदित्यर्थः अथनलपक्षे पथिगच्छन्नृतुरीयद्रुतगमे परिगणितविभी

राम
३१

१० गहेतुमगांयत स्मरद्रूपमिदं इत्कं च हरिरिव्रा निश्चयेन राज्ञा नोः प्राकृते येथि जिग्यते ३ बुंदिरनिशाम १०

तकपत्रफलः विद्या विनिमयप्रतिज्ञया वा तु कस्मात् क्षस्ट्दयञ्जलवत् अक्षोत्र विभीतकः स्वयं वा तु कात्मा शाप्य हृदयः इत्नमवरि
तः पुराप्रश्लोकतु प्रणाश्यासीत् कुत इत्यो द्वानितातथ्यं अक्षिभिर्वलीपरद्रुति महाभाष्ये प्रागेव कथितोपपत्तिः इत्यूतिः १०१ हतसेतु
हरियानस्तीतानदीयो विभीषणाश्रयणः भीमपुरीम् नुराजो वेवोत्सीक्ष्लक्ष्मणाग्रसरः १०२ हतसेतुरिति रामपक्षे बद्धसेतुर्भुकु
टिर्बंधात इतिशेषः हरियानो हनूमद्यानः नौर्जसमुद्रः आदिक्षितिनिष्ठा तरीतुमारुह्य विभीषणेन आश्रयणं दुरात्मरावणपरिहारो
नयस्य स इतिबहुव्रीहिः समुद्रतीरप्राप्तेन लक्ष्मणेन सह तुर्थसमसेनाग्रसरः अनुराज्यवसौ दैर्घ्येनारामो भीमपुरीं रक्षः पुरीं भयंकरीं अवा
सीमीत् अवरुद्ध्येत्यर्थः समंतात् रुरोध अथ नलपक्षे योधिद्रूपं महांतमपि धर्मेणोपशायतीति धनयन्नेवाह हतसेतुः द्वितीयः पतिनं
भवतीतिजानन्नपि ऋतुपर्णः हतसेतुः हन्यहिंसायां स्वादि छिन्नधर्मसेतुः अथ स्वयंगा विभीषणो यांतेरात्मयन्तायस्य सः नीर्वानदी
धाम हातनद्योपथियेन सः लक्ष्मणः पश्चादिरेवाग्रुकः वाहुके अग्रसरो यस्य सः भीमपुरीम् सायं त्वरयान्वगैसीत प्राप कोशः प्राग्वेवरुचेः
प्राप्यर्थैर्दर्शितः आर्याहृतम् १०२ तां तां स्वयंवरेणान्वदीशाम तां पुरीं मतिमान् भीमप्रसुरुमनोभ्यागममाज्ञसुरद्धिषणः १०३
हीनामिति रामपक्षे मतिमान् रामः तां पुरीं लंकां न्यवीशमत् लुङ् ददर्श निपूर्वः शमिदर्शने ओरणां शामौ नेद्र इतिधातुपाठे ज्ञापका
द्दीनार्थः कथं० रामः भीमैः राक्षसैः प्रसुरुमनं यस्य सः उत्प्रेक्षा केयमी धनिनिरूपणो काव्यप्रकाशे चतुर्थ्या आसिवुधै रवसीयताम् पु
नः कथं० अभ्यागममाज्ञसुरद्धिषणः संग्राममात्रप्रकाशमानबुद्धिः कदाहृतां मध्येद्यितामिमं दुष्टलक्ष्मेद्रति एतावन्मात्रावद्धत
शेमुषीकः स्त्रियाः पुंवद्दितिपुंवद्भावः जोस्त्रियोरितिप्रोक्तासस्य कस्य: कथंभूतां पुरीं वरेणहीनां देवाहृते वरश्रेष्ठ इति कोशः वरो जामात
रिप्रोक्त इति दे मत्तंद्र लंकाया द्वस्त्रीत्वं समासोस्त्रिलंकारः मन्ये तादृशी लंकाधिदेवतामयी स्वानुरूपवरेणहीनाभूत् अथ नलपक्षे
मतिमान् ऋतुपर्णस्तां पुरींशमत् कथं० स्वयंवरेणहीनां स्वयंवरस्वचोधिपत्रनाभूत् कथं० राजा भीमेन राज्ञा ऋतुपर्णः समागत
इतिहजयप्रसुरुमः तस्याभ्यागमे नैवाहंवं वितोस्मीतिधिषणाप्रादुर्भूता उपगीतिः १०३ भैम्यालिः केलिनिकाकाहिरिणा कीवीरसे
नसुतम् अभ्याजगाम विनयाज्जलवद्धिनिमीलनासका १०४ भैम्यालिरिति रामपक्षे विनयात् भैमी आलिः वीरसेनसुतं अ

विनयमयनेदृतिविनयात् विनयश्रीदृतं उद्भुतेसर्थः भीमसमभयंकरसराव

आजगाम विज्ञातोनयोविनयः प्रादिसमासः विदिशो कवलिपुरः कोणाणी आलिः पंक्तिः वीथ्यालिरावलिः पंक्तिरित्यमरः नुथासनम् वीराकिमभशालिनी आ

रासेमसंयं नमस्यदमितमरा हिंदेतिदिपुकोणापी आलिः पंक्तिः वीथ्यालिरावलिः पंक्तिरित्यमरः रामराजानेत्रभ्याजगाम यो द्रुमागमतं

क्षीसेनायस्मसवीरसेनो रामः सचासोऽनुजश्चेतिकर्मधारयः सुतः पार्थिवपुत्रयोरित्यमरः नेत्रभूमानिर्देशाद्विबोध्यम् लम्बाः केशाः यस्याः संतीति

कथंभूता भेम्यालिः केशिनिका अविलासनेमत्यर्थी योमरामाभ्यवचनात् भूमानिर्देशाद्विबोध्यम् लम्बाः केशा यस्याः संतीति

अवक्षेपणो कनत् सूक्ष्मपिंगललम्बकेशाः कारणिकी परीक्षकः कारुणिक इतितृतीयकांडे कथं विक्रमो मनुष्यादिरयमितिपरीक्ष

माणायुद्धे पुनः कथं० जलेवारुणास्त्रं अग्न्यस्त्रं मारुतं तद्विधि वह्निराग्नेयं तन्निमीलनेनसुदर्शनं प्रत्यस्त्रं सत्वरापालेति प्रलितोर्थः अ

थनलपक्षे भीमेनराज्ञा प्रागेवकुत्रचित्तुपकार्यापार्श्वे बाहुकायावस्थानेदतंपरीक्षार्थं कोपिनपश्चेद्गुतागतमिति तेति तत्र

दमयंती प्रेरिताकेशिनीसखी वासादारम्भहितैषिणी अनुकंपायां वत्सबोध्यः सखीविचक्षणाकारणाकी परीक्षिका विनयात्

विनयवलेनवीरसेनसुतेननलमभ्याजगाम संमुनायात् कथं० जलवह्निनिमीलनाभ्यां केनचिद्व्याक्षेपविक्रियायेजले

वह्नौनेवदेयो यदिनलोभविष्यन्नहि देववरसामर्थ्याद्धृयमत्रोपास्थापयिष्यन्नलवेनेतिदमयंतीनीतासातथाकार्षीत् प्रमह

मेवेतिगूढोभिप्रायः उपगीतिः १०४ द्विनिमीलनापियाज्ञानलेननिर्वर्तितोनेमद्वितया द्रुतसेवादावहुधाप्रतियाता

सापतिंतूर्णं १०५ द्विनिमीलितेतिरामपक्षे साभेम्यालिः तूर्णं रावणपतिं रावणंप्रतियातापराहत्यगताः कथं० पावकाद्रक्षः

शाखा द्विनिमीलनापि अनलेनज्वलद्वह्नितुल्यतमेन निर्वर्तितो दर्शितग्रद्धमः प्रकाशो द्वितयस्यजलवह्निहृदयस्य यस्यसेसे

तिअधिकरणपदोवहुव्रीहिः सप्तमीविशेषणे इतिसूत्रेज्ञापितत्वात् वहुधाहृतसंवादाअनेकप्रकारैर्विहतोतिष्ठतिकद्रु

वाकैरामेणसहहृतसंवादापिरोहूयमाणाहृतविधस्तातमेवरावणंशरणंगतेतिव्यज्यते तूर्णंप्रतियातेतिपदव्यतिकरोयं

जकः अथनलपक्षे द्विवारितद्वितयापिनलेनदेवशक्त्यादर्शितद्वयादारकद्वयदर्शनादिनावहुधाहृतसंवादासुपरी

क्षयानिश्चितानलागमादमयंतीस्वामिनीपीप्रत्ययासीत् १०५ मंदोदरीतुभीमजगादनृपतींद्रकालहृपत्वात्



रामेरी

रामश्री

चर्कर्तिसांशायिकं केवलमिह वीरसेनसुतः १०६ मंदोदरीति तु पुनरेवं सति मंदोदरी जगाद किमिति भीमं भयंक
रूपं रावणं नृणां पतिर्नीमो येभ्यस्ते षामिंद्र हे राक्षसेंद्र सर्वराजबाधकत्वाद्वा पतेरोगादिकृन्न वीरसेनाय स्य सः
वीरसेनसुतः सुतः पार्थिवपुत्रयोरिति कोपाः कालरूपत्वात्कालवत् यथा मद्रूपत्वात् ममकेवलं निश्चितं इह लोकायां पु
द्धे सर्वराक्षसकुलं घातयिष्यतीति सांशयिकं परमसंशयम् अतिशयेन करोतीति नलपक्षे तु पुनः मंदोदरी भीमं राजानं
इह केवलं कालरूपत्वात् सम्यवर्णित्वात् वीरसेनसुतो राजा मम संशयं चकर्ति हृन्नोयस्मात् तु गोता हुइ अन्येभ्योपि श्रुत
त्वात् स एव मंदः हृशत्रुदरैर्दं यस्या सा मृताल्पापत्नुनिर्भाग्या मंदाश्रुद्धैतु नारदो कोपो कृतत्वात् कृशोदरी दमयंती स्वर्धः
आख्यातवान् १०६ इत्युक्ते हतहृनिःसनत सुतं तं निरीक्ष्य आत्मनु यातन हर्षः स्वाहेयस तः स्वरूपसंपन्नः १०७
इत्युक्त इति रामपक्षे मंदोदर्या यदेवमुक्तं तदा पुत्रमिंद्रजितमाजुहाव रामजयाय इत्युक्तः सहृतनाहृतिराकानेयस्मात्
प्रसिद्धं त्रिलोकीपादयोः प्रणतं सुतं मेघनादं निरीक्ष्य कथं ०तं स्वसम्पदेते ब्रह्मा ब्रह्मसर्पाद्दिधारणात् अवश्यं जेष्या
मि राममिति आत्मजये आततो हर्षो यस्य तं इति कुक्षिकल्पितवस्य हेतुन् आरूपमितिधीषिके स्वर्धपंतु स्वरूपसंपन्नम् स
रूपस्वभावः स्वरूपं वस्वभावश्चेति कोपात् स्वभावादेव संपन्नो यस्य सः तम् अथ नलपक्षे दमयंत्येवमुक्तः सभीमो नाम
वाहुकव्याजेन नलमाहूयत हृतहूतिं हृता हूतिर्यस्य तं हृनिराकरणाह्वाने इति वचने प्रणतसुतं चरणापतितनलं निरी
क्षिप्य आत्मजया दमयंत्या ततो हर्षो यस्य सः तं सुकुआं रिदत्तं वस्त्रं धृते धीरणमात्राच्छिन्नसंदेहः स्वरूपसंपन्नं कं दृष्टं तु
ल्यपूर्वं स्वरूपसंपत्तिं अत एव सर्वेष्यानंदस्वरूपा जाताङ्गस्पर्शः अरिः कर्कोटकः प्राग्भक एव सुतः पार्थिवपुत्रयोः इतीति
१०७ रामाख्यणमेव वद्धांकूरावणाराट् महामोहः अतिकायाकंपनपुष्टदेवांतकनरांतकयुक्तः सकुलः सहकुंभकर्णमेघाव
ज्रदंष्ट्रोरस्तमायिषु १०८ गाथा षट्पदी रामाभ्यागमइति रामाभ्यागमे सत्येव द्रागू रावणाराट् अस्तमायिषु अस्तं
गतः संग्रामाभ्यागमाहवाः कैथंभूतो रावणाराट् महामोहः अतितमसाम्मोहोयस्य सः अतिकायः सेनापतिः

रा·नै·टी
३२

अकंपनदेवांतकनरांतकादयः कुंभकर्णमेघनादौ च कुलेनसहगणाधिपत्यमशक्यत्वात् वज्रमुष्टिखरवगेरामस्यलक्ष्मणस्यजे
ष्ठीयमानाः पृथिवीं व्यापिविषिरे रामयोरभ्यागमएवेतिसमासेद्वयोरभेदात्रत्र स्मरणोपु कर्तव्यः सरूपत्वादेकशेषः अथ नलप
क्षे रामस्यनलस्यसंगमेसत्येव कलावेशाद्द्वापराद्याश्रिव महामोहः षड्ठूर्ग्यकर्माद्धिगता सहितोनिगीर्य्याध्यवसानरूपाति
शयोक्त्या तेषांसर्वेषांकविनाकोऽराधपरूपत्वंदर्शितं शीघ्रमेवानश्यदित्यर्थः षट्पदीगाथाहननम् १०८ वियतः कोसुमंपत
त्पुण्यचरित्रस्यमूर्द्धितदा अपलायनविबुधास्तं क्षोणीशीमीतितोहर्षम् १०९ वियतइति पुण्यचरित्रस्यरामस्यशिर
सिवियतआकाशात् कोसुमंतस्यसम्हरुत्सम्णपुष्पवर्षमपतत् तदेवागतयंईद्रादयोपलायन् अस्तुवन् पलायितो क्षोणि
शस्येयंअपत्यंस्त्रीसीतानीतासाअभिभ्रुद्वालदेहकरणारूपनीमाऽहर्षत् अनंदत् लोकापवादपरिहारार्थंवेकन्संगमात् ए
वमेवनलपक्षे तत्रापिपुण्यश्लोकोपरिपुष्पवर्षमपतत् कलिजयेदयितासंगमेस्वरूपप्राप्तेसमांइंद्रादयोअस्तुवन् यथो
चितकारित्वात् क्षोणीशीभीदमयंतीस्वहततनीतिफलवन्नादर्शनादहर्षत् अनुपलब्धिकितोऽहानगात् १०९ कलिरिपुगा
साध्वीशुचिवर्णितहन्नवैधिक्या आत्रानलंभुविगीतान्नृपदयिताजोहषत्सम्पान् ११० कलीरिपुणेति रामपक्षे नृपदयिता
सीतासम्पानजोहृषत् कथंभूतासा कलिरिपुणा नार्युचितप्रवहणस्थायानगा पुनः० साध्वीपतिव्रता शुचिनाऽग्निना वर्णितं
वृत्तस्यचरित्रेसवैशिष्ट्यस्याःसा भुवि आत्माहले ग्रस्तलोकावधितोष्टअमानातत्रसाधुरितिसभाशयाद्यत् नलपक्षे शुचि
भिर्भैयातिथिमतिजावालिनारण्येवैर्णितचरितप्राशस्त्यादमयंतीप्राहोतिष्ठ शेषंसमानं तुपगीतिः ११० आहतेऽनुरा
जेयथागतेसत्समाजनोविधिवत् प्रासादवर्येसंश्रितकलितगुरुवीक्षणोभासीत् १११ आहतइति रामपक्षे अनुराजे
आहत्तेसति विधिवत्सभाजनः प्रासादवर्येसंश्रितकलितगुरुःवीक्षणोभासीत् दाशरथिः प्रकरणाद्द्वयेनेविग्रहोव्यः रादा
नेऽरूनाल्पशक्यालोकेरातिददातीति अनुदः आतोनुपसर्गेकइतिकः अनुदःसचासावजश्च अनुराजोविरोधिः अनुवप्र
कंप्रतिवर्षप्रकटीकरोति मत्पक्षेलोकेदरीहृष्यतो तस्मिन्रामममभिक्षुपस्वधामगतेसति सभाजप्रीतिसेवनयोः सतांसेव

म

राम
३२

कइति पूजकइति सतांपूजकः लेकाम्यामेव प्रासादवर्य्यसंश्रित् विधिवत् यथार्हकल्लितगुरूदीक्षणः एतनदशरथदर्शनोभिवं
घ कश्चिधानुरनेकार्थः कश्चितंहसतेगुरोरूदीक्षणंयेनसः भादीशो गुरुः यथालोकेपितृभक्तः कोपिनास्ति तथाभक्तिस्तीतो विधायपू
र्णांचेद्रदृवव्यवकासीत् नवेदनाक्लिवकुर्थीअपिधातवोभवंतीतिस्मृत्वा दिसूत्रे भावक्षमारोभाष्यकारआह अथनलपक्षे अ
नुपरोराज्ञियथागतंस्वीयामयोध्यांप्रतिगतेसतिविशादीनोयथार्हं एतद्ज्ञोनलः श्वशुरब्रह्मर्षिप्रभृतीनांगुरूजनानांश्रीतिनिष्का
मनव्यापारोयस्यसः प्रासादश्रेष्ठकोंडिनमाधिस्थायकंविदिदेअघोतिष्ठ आर्ष्यार्हतं १११ पुरुणजनेशेनततःप्रतिष्ठेनप्रणीतव
रिवस्यः वैमानपुष्पकरथभाक्सलक्ष्मणोद्राज्ञातःस्वपुरीम् ११२ पुरुपजनेति ततःप्रतिष्ठेन प्रतिष्ठायामनुभावीप्रतिष्ठः योय
द्गतिस्त्वेरणास् आदिहेत्रिःशोषष्ठुतिलक्षणेचाधिकारस्थे[illegible]सिद्धांतेव्याख्यातं लोकाराज्यप्रतिष्ठानुभावी विभीषणस्तेनरक्षोधिपति
ना प्रणीतवरिवस्यः एतत्पूजनगुश्रूषः वैमानपुष्पकरथभाक् विमानानामीशेप्रभुर्भवति वैमानस्थासौपुष्पघटितरथश्चमध्यमपद
लोपीसमासः वैमानपुष्पकरथंभजतीतिभजो[illegible]शिव पुष्पकमध्यारूढ़ लक्ष्मणानुजः इतिकृतस्वपुरीमयोध्यांगतंनुमारेभे आदिकवि
स्तानिष्ठागतइति अथनलपक्षे ततःपुरुपजनाः कुंडिनभवास्तेषामीशेनप्रभुणाभीमेनमासमात्रेमतिवाहितएतत्पूजनोविमाना
नुकारिपुष्पकरथारूढः असौपुष्पकरथश्चित्रयानेनसमरोपयत् इतिकोशः लक्ष्मीवान्सनलःस्वपुरींनिषधपुरींद्राक्गतः आर्ष्या
र्हतम् ११२ तीर्थेशापोरसंगभ्रतुरंगबलाचराश्रितोनंदी अक्षहृदयीजिताक्षःसपुष्कराक्षःपदंप्राप्स्यत् ११३ तीर्थेपोतिपुष्क
राक्षःसरामःपदमयोध्यानगरंप्राप्स्यत्प्राप कथंतीर्थेशोप्रयागेपोराणांसंगोयस्यसः पुनःकथं० चतुरंगबलाचराश्रितःहस्त्यश्वादि
चतुरंगबलेन अचराभ्यां भरतशत्रुघ्नाभ्यामाश्रितःसेवितः अवरजन्मत्वात् अनुजाभ्यामित्यर्थः कथं० नंदी अतएवाधिकहर्षः अक्षे
धुष्यवहारेद्युतहृदयंप्रमाणंविवेकसापनीति अक्षहृदयीप्रशंसायांमत्वर्थीयइनिः अथार्थ[illegible] मिंद्रियैर्नाधूतांगेकर्षचक्रेव्यवहारे
कश्चिद्रमेइत्यतुशासनमामरं जिताअक्षाःपापाकायेनस्वभ्रेपिएतन्भसनंनाभूत् [illegible] दितिभावः एवंसकमलपत्राक्षःप
दंप्राप्स्यत् पुष्करंपंकजेव्योम्नीतिकोशः अथनलपक्षे तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु अवतारर्षिजुष्टांभस्सुस्वमरः

रा॰नै॰टी॰
३३
33

उपाध्यायाद्द्विपौरजनसंगः चतुरंगबलाश्रितः यश्शुद्धदन्तत्वात् अवराः सवीबलादयः तैश्च सहनंदी प्रमोदभाक् अक्षहृदयी पुष्करस्यच
तेनाक्षकुशलः सर्वज्ञो हंसमुखो हष पुष्करो रक्षक्रीडां पुनस्तेनाकार्षीत् एतत्रस सपुराक्षपदेनम्य ज्यतेका मम प्रकाशेमाख्यानम् पुष्करेणाभ्या
संक्रीडने सर्वस्वे दीर्घसति पुष्करेणाभ्यासंभ्रक्षक्रीडनेयस्य स प्रसूतिवत्कृष्टोहिः जितजयो द्वेधे यस्य सहानिवत्कृष्टोहिः पदेराज्यमपहृतं प्राक्
त् प्रापनेयधर्मत्यर्थः सतु हीनःसन् नलेनस्वयामंद्रेषितो निरक्रामत् अनेतरंदमयंतीभाक् हस्तस्फीतपादिवहं ११३ आङ्गिरसा
मौर्धिर्वैरभिषिक्तोदेवपृश्च्युतः अधिराजं करकर्षी क्षौणीभीः संयुतो व्यवकात् ११४ आङ्गिरसेति रामपक्षे सद्भत्तनुवर्तते वशि
ष्ठेनराज्याभिषेकसंभारे कल्पितेसति आङ्गिरसो बृहस्पतिः तदाभैस्तनुरवैरो वैशोपाद्दिभिर्महर्षिभिः सिंहासनोपविष्टो रामः ससीतः
पुण्यतीर्थजलैः सर्वादिदेवस्तत्प्रमानोधिराजं राजभ्यसुतिस्थिमंत्रार्थेऽव्ययीभावः करान्कर्षतितक्लीलत्सदाचकौमत् अराजिस्र चका
शोलिङ्गःरूपं अथ नलपक्षे निषधस्यच्रालेन्नादिभिःसर्वैः संभूयमंगलसाधकाभिषेकः सर्वविपत्कर्तीनेविधिस्समानेयथाविधि
पुनरभिषिक्तो मृत्यागतद्रव पुण्यपश्लोकत्वात्तव सैः सुरैरपि दत्तमत्पादिसंभारः श्रीमाधिराजकरानादायदमयंतीसंयुतो मवकात् वि
दिशुते उपगीतिः ११४ कामोयेकथमंगीहृत्रग्रोयेकथद्विनेत्रग्रजि वृष्णोयेनहिनीदक्षास्तदेत्यस्फूहामकलेन ११५ कामो
यमिति यदिकंदर्पः कथमंगी नस्यानंगत्वात् यद्वि हृत्रघ्नः द्विनेत्रत्वेकथं सहस्राक्षत्वादिद्रस्य यदिचंद्राश्रुत्तहि तीक्षात्वंकथंन
यमिति यदिकंदर्पः कथमंगी नस्यानंगत्वात् यद्विहृत्रघ्नः द्विनेत्रत्वेकथं सहस्राक्षत्वादिद्रस्य यदिचंद्राश्रुत्तहि तीक्ष्णत्वंकथंन
स्यात् तदा कृहास्तार्क्षिकातुत्यंव्यकलेन विकलेप्सुकुः ससंदेहालंकारोयम् नलपक्षेपिसमानार्थमिदं तुल्यसौंदर्यत्वात् आ
र्यावृत्तम् ११५ कपिककुः शत्रूणांमित्राणामासपादीरः कल्पतरुर्दीनानांवनीपकानांसवीरसेनसुतः ११६ कपिककुरि
ति मालारूपकेणाह शत्रूणांकपिककुः कंदूरावत् रामपक्षेप्याह मित्राणांनुपादीरोमलयजद्रव आस बभूवेत्यर्थः इति कृ प्रति
रूपकमयंवोध्यं दीनानांयाचकानां कल्पतरुरिव दानमौतत्वात् कथंभूतोरामः वीरसेनसुतः वीरारणानिवर्तितीसेनाय
स्यसः सचासौसुतश्च यद्वाभेदेधजे केतुः पार्थिवेतनये सुतइत्यमरोक्तिः नलपक्षेपित्तुल्यंभूतोर्थो व्यवसातव्यः ११६ यस्य
हिनास्यं सन्सकं ... कीर्तो ॥ लोकं हृत्याः प्रयप्यशः कुरिवर्ष्याणांगुरोणांवरणी पवमानजनाश्लेषीविसर्षहरिकोकरोऽसं ११७
द्रा

राम
३३

लोकं प्रणाम इति रामपक्षे सद्गुत्वमनुवर्तते राज्यमकरोत् लोकस्य प्रणोदुः इति सः अवेणामुत्र प्रणामी प्राणे नेतोदादिकः इगुपधात् कः त्वा
द्यं० प्रणाः पुनः प्रणायमहत् लोकान् श्रीणाति इति स्तुत्यतिसन् प्रणयात्सत्वमी विलं भयां च प्रमाणप्रतिनत् तीये किंस्या सहतं हितैषु प्रेमहृ
त् प्रणायं करोतीति उपपदसमासः हरिवर्यः सुग्रीवादयस्तेषां विसर्जनकाले मध्ये सभं ग्रणवर्णनहृत् तेन तेषां प्रेमकारकत्वं ज्ञातं
पुनः कथं पवमानजनो हनूमान् तदालिंगनकारी सुप्रज्ञाताविति शिलानिः विसृष्टाः स्वदेशं प्रति हरयः पूर्णकामाये न सः शेषाद्विभाषेति
कप्समासांतः अथ नलपक्षे हरिरेव वर्यो येषां ते हरिवर्याः पर्वे सर्वास्ते यं गुणो उत्सोप्रणयपहत प्रेमहृत् पवमानजनाविप्राप्त
दाक्षेपी भवत्या हरिकायं इति गणायीति केशरोश्रे हरिका वेश्मनाः विसर्जनं हरिके भोयस्य सः स्रजविसर्गे नपुंसके भावे क्तः विपू
र्वेत्सर्जनविसर्जने एताहृकूराज्यं नलो करोत् ११७ घटदोह्निन्यो गावः फलपूर्णादिद्युते वसुधा व्यसनानि पुष्कसमपि त्यक्तारसंप वि
प्रयातानि ११८ घटदोह्निन्य इति रामपक्षे रामे राज्यं शासति गावो घटपूरकदोहाः आसन् वसुधा फलसंपूर्णा विदिद्युते इः भंभयं कृतः
व्यसनानि पानाक्षादीनि पुष्कसंबंडालमपि सत्का घोरं वनं प्रयातानि दुद्भुतमासीदिति भावः तस्मिन्नं च मानजनाश्लेषिशिलाः जनिस
ति इति अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति परिभाषा अनुवर्तते पूर्वतः पदमिदम् इत्यमेव नलपक्षेपि अक्षु नो रसो यं यः उपगी
तिः ११८ कलशोद्भवादयस्ते दिदृक्षवो द्राक् समाययामारावणाविमर्दतोषाः सलक्ष्मणं प्राशुवन् स्तोत्रैः ११९ कलशोद्भवादय इ
ति तं रामं दिदृक्षवः कलशोद्भवादय ऋषयः आयाता द्राक् शीघ्रं रामाय आगत्य कलशभूरगस्त्य … ः रावणचूर्णीकरणतोषाः सल
क्ष्मणं भूभारहारकत्वात् स्तोत्रैः प्राणवन् पुस्तुत्ये लड् आदादिकः उपसर्गादिति णत्वं सलक्ष्मणमिति मेघनादस्य जयात् चित्रे लक्ष्म
णेन हते हननमिति ध्वनयामासुः अथ नलपक्षे अतिशयो या रावणो महामोहो या व्याधि घ्यानलस्योपि हृतस्तस्य पुण्यश्लोक
दिदृक्षया गस्त्यादयः श्रीमत्तुनसमेतं तं हृतपुण्येनुस्तुवुरित्यर्थः उपगीतिः ११९ शंबूकहिंसया पितृद्राक् ब्राह्मणवरदायको राजा पा
र्थिवागर्भस्त्वाजस्रादेसंधाय छेत्ता १२० शंबूकेति शंबूकः शूद्रतापसे इति मेदिनी शूद्रतापसहिंसया पितृमृत विप्रपुत्रवरदा
यको राजा तं रागासं गर्भस्त्वा पार्थिवा राजपुत्री आसीत् तया आजस्रादे आनने द अवहारेषु संधाय छेत्ता अथ नलपक्षे गर्भागा

रा.नै.टी.
३४
34
साधीं

रंवासम्यक्हसितंस्मरोक्तिः इत्यंते च पदे सुपदैकदेशग्रहणं प्रभुजानातु इति महाभाष्यं गर्भवासम्यहे को वा गारेऽपि दीपं विना तत्क्रांतिं ऐस्राः साम्य
न्यकाकथा ताहृशसौदर्यवती दमयंती राज्ञीजनस्याभूदिति विशेषः योऽथैसमाने १२० कथंतगामिनीं तां पदांतरस्थानसेवनां साधीमु
मुनिवरयोषा भेजुः समीपमागतस्तल्लब्धार्थाः १२१ कथंतेति रामपक्षे रावणगृहे चिरस्थितां तां वाल्मीकेरंते प्रयातां तां मुनिवरयोषा भे
जुः सिषेविरे पदांतरस्थानसेवनां कथं पदं पारे च वाकोचेति किंच वाल्मीक्याश्रमोयं मिथिलायां जनकस्थानमिति तयोरभेदमात्रभेदा
त् स्थानांतरमिति प्रतीतिर्लोके भगवद्भूमः साम्याज्जनकस्थानमिति पार्श्वस्थम् साध्वीं पतिव्रतां लब्धार्थाः समीपमागतास्सन्निवृत्ताः श्रे
नः समीपे इति प्राकोशे प्रोक्तं कविर्वाल्मीकिः प्रभुकृपोरितिच उक्तरालकारेण पुनर्लोकापवादभिया पुनर्लक्ष्मणेन त्याजितामभूदिति प्र
ज्यते नदाश्रमे अथ नलपक्षे मुनिवरयोषा जातहर्षपादिजोषास्तौ दमयंतीं भेजुः कथं० पेइतपार्श्वगामिनीं निर्धनिर्गायादिसमाये
दायजातमुखासादांतरस्थानसेवनां नृपगृहस्यात् विहारायतत्र नले गते सति कथं० योषा समीपमागतस्य दोर्गतस्य भाजो लब्धार्थाः प्रतीदोस्व
र्णवर्षकरणात् १२१ सकुशलवार्ता पतियुक्दमयंती पार्थिवीनितं प्राणेशानुध्याना कालं मत्यक्रमीद्भूयः १२२ सकुशलेति तत्रा
श्रमे कुशलवनामकपुत्रद्वयसहिता दमकरोतीति दमयंति तथानुवर्तीतीदमयंती नामधातुत्वान्नपारस्मैपदिनीति निषेधो न धातुपाठस्यसेव
निषेधात् कथं० भ्रार्तादुःखिता पतियुक्पतिहीनानितं अनुध्यानमनुग्रहे प्राणेशस्य अनुधीस्यायाअनंयस्याः सा भूयः सर्वतेकाले
अतिक्रांतवती इत्यभिप्रायो टिकणाइति ऽपि अथ नलपक्षे कल्याणवार्तासहिता कुशलक्षेममस्तियां पतियुक्दमयंती राज्ञी भूयः
काले बहुहायनीं अत्यक्रमीत् कथं० प्राणेशस्य अनुग्रहेण्यसा अनुध्यानमनुग्रहे ससुखलमाला कोपात् १२२ यज्ञोत्सुका
वीकं सोधीलादेरर्धीयतम् प्रकलय्य भूरितोषा प्रियं विवेकावहं मेने १२३ यज्ञोत्थिति रामपक्षे भूरितोषा विवेकावहं प्रियं मेने
बहुतोषा सा सीता तत्राश्रमे विवेककारिणं आवहति करोतीत्यर्थः हृतोकरोमावहतिविदधातमादधात्यपीति महेश्वरकोषः प्रियं
रामं मेने किं कृत्वा स्वस्यास्यर्चाप्रतिमायस्यसः पत्नीं विनायज्ञाभावात् प्रतिकृतिरर्चापुंसि समरः पुनः कथं० सोधीलादेरधीयंते
सुधीत्वादिगुणयुतां सीतां परोक्षेस्मरंतं अधीगर्थदयेशामिति कर्मणिषष्ठी प्रकलय्य श्रुत्वा इक्स्मरणे नित्यमधिपूर्वः अथ
नलपक्षे अर्चपूजायां गुरोश्च हलः इत्यप्रत्ययः स्वस्या एव अर्चा यस्य सतं यो विद्यातरपरिग्रहाभावात् प्रकलय्य श्रुत्वा कालिधा

राम
३४

गुरुत्वे कार्थः शेषं प्राग्वत् उपगीतिः १२३ प्राचेतसात् तेन प्राप्तपदा सा तस्या आश्रयणा भद्रासनोपविष्टा हि एषस्मात् तत्पक्षे शो
भासीत् १२४ प्राचेतसेति रामपक्षे सा सीता तद्यथा आगासीत् गेशाहे शुद्ध प्राचेतसस्य वाल्मीकेः स्वनेन प्रागयोध्याया रा
मसमीपागता आर्तं नंदया अर्तिः सीता अर्ते नेच मतीया चेत समरः प्राप्तस्थाना पश्चात् अपथां तरे रसा सिंहासना रूढां पाताललम
नेषीत् पुत्रौ तान्नागे सहगतायत्ताधिष्ठानरूपमर्थः रसायाः भुवः आश्रयणां आलंबनं यस्याः सा तादृशी सीता पतिव्रता अहि शेषमीत
वत्म हेयस्याः सा तक्षकवासुक्यादिभिः तत्रस्थापितत्वात् एवासीत् अद्भुतो रसः अथ नलपक्षे सा दमयंती तत् एषो नलकीर्तिमेवागा
सीत् प्रहृष्टं वेनो येषां ते प्रवेनसो विप्राः पर्णादादयः प्रवेनसामिदं प्राचेतसमनेन तद्यथा तयैव प्राप्तराज्या आप्तपतिका रसानां श्रृंगारा
दीनामाश्रयणं यस्याः सा श्रृंगारसेवायां राज्ञा सह सिंहासनोपविष्टा हि निश्चयेन इयोश्रीकपालेषु महा पूजा यस्याः सा पुराणश्लोक
त्वात् महापूजायां घटार्थकविधानं वेदव्यासपारीणत्वात् प्राचेतसस्त्वे विप्राणामेव श्रीमद्भागवते वधारितम् १२५

नगादिति रामपक्षे

नलस्य वनस्थो मस्ती विगतः अग्निहोत्रसहितः नकुशो मह इव उपमितमिति तत्पुरुषः रामो विरक्तः सीर्थं गोप्रतरात् स्वर्गम् स्वर्गतिं गतः
कथं तन्नरेषु कुशलवमादिषु सत्ता अभूता कुशलवसहिता मातृपुत्राये नमः विगतः शेषो यस्मात् दुर्वासः शापभीतात् अकृत्वात् अस्मु
स्मिन्नेव उत्कंठितमानसः अमुतद्भूमिं स्मार्य विमुक्तिकामसि सन्नान् शरणागतानां सीदतो लातीति अनुगृह्णातीति सन्नेलः पुनः श्रुत्वा
गमने हरेः संसम्बूढेन हारेण पौरेण पौरसमूहेन च त्यो विनाम रिष्या महति शायितः समागतः शून्या योध्यासीत् अथ नलपक्षे
सा नलः अग्निहोत्र एव नसोमः हारेण पौरेण समागतः स नलः आधीत् हरेः यथं भक्तो ह्यादः जात्यपेक्षये कवचम् वेषवसम्बूढेन पौरेण
पौरसमूहेन प्रेम्णा प्राप्त समागतः संगतः संश्वासो नलः पंडितो नलः स्थितः पुनस्तीर्थं व्रत सद्ड्वंगतः कथंभूतः तत्तमदयस्य सुतः ते
सुतेषु सुस्थाने सुस्वह्लताः ऊनाः पार्थिवान् सत्ताये नमः निषधपुर्यां मिंद्रसेनं स्वपुत्रं प्रमतिष्ठिपत् अमुतः अबोधाद् दूरतो विशो
षपरे ब्रह्मणि सच्चिदानंदरूपे उत्कंठितं मानसं यस्य सः अदसस्तु विप्रकृष्टे इति मनोरमायामुक्तत्वात् अदसो दूरवाचित्वं सम्राम

रा.नै.टी.
३५
35

थेतसि: तन्नेश्चेति तसिलादेश: विभक्तित्वं प्राग्दिशीयत्वात् त्रिष्टुप्जगत्योरुपजाति: १२५
अपरजोपीति रामपक्षे कश्चन अवरजो
पि त्रिदिवे जिगमिषुः रामेन नजहौ सरयूजलमवगाह्य परंपदं वैष्णवमध्यगच्छत् प्रापत देहः अथ अन्यजोपि अप्रदोषः सारवं जलमवगा
ह्य परंपदं विमानस्योगात् श्रीरामकरुणया केवलं सरामो भुवि यशसा अयशः शरीरेणो वशिष्यते कश्चिदन्यो निरलिङ्गः विशेषः अपि अपत
अथ नलपक्षे तन्नलपालनजन्यप्रेम्णा कश्चन कश्चित्लोपि मनसा स्वर्गं जिगमिषुः स्तेन जहौ मनसे सुधाहार्य्ये सनलः प्रियया सह
कं ब्रह्मद्रवमवगाह्य निरस्तसुखानंदं ब्रह्मानंदं प्रविश्य वैकुंठमगमत् केवलं सनलो यशसा भुवि पर्य्यशिष्यत अयशापि यदुपाख्यान
श्रवणात् संकीर्त्तनादपि मुच्यते इति भावः इति विलंबितवृत्तम् कोमला मानि लार्केषु शमने सर्वनामिव पावके च मपूरे च सुरवर्णवज्जे
लेषु कमिति विष्णुः शेषश्च अग्रे वत् प्रथ्यंते ग्रंथकारः शब्दब्रह्मस्वरूपभगवच्चरणारविंदस्मरणरूपमंगलमनुतानीत् मंगलादीनि मंग
लमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाणि आयुष्मत्पुरुषाणि च भवंतीति महाभाष्ये १२६ ॐ इति श्री [illegible] विरचिते महाकाव्ये राघवनैषधी
ये अष्टमः सर्गः ॐ कुलेंद्रसेनोगुणमौलिवरिष्ठो जेष्ठो नदीयां गमुवौ पुरस्थौ श्रीरामचंद्रस्य नलस्य चंतं विवर्णयंतोनुधराम
शिष्याम् १ क्रमेण पुष्याकरमुत्सवढ्यं विभ्रांतिमत्प्रेक्ष्य समुज्जिहानं सिंजानमंजीरखरांगनाभिर्विजह्रतुः स्वोपवनेषु ना
यवत् २ वसंतवर्णनम् अमद्रुमरसंचयाः भरतुंदरं सेवितुं मनोहरविकूजितैः पटहवाद्यमातेनिरे पिकामधुरकूजितै
रिववितेनिरे नाकिनो मनः प्रणायकावकं परमगानसुस्मिता सिता: ३ अमद्रुमरेति वसंतवर्णनमाह प्राकू नृपद्वय वसंते स
मागते अमद्रुमरसम्‌हाविशिष्टकूजितैः सेवितुं तं पटहवाद्यं चक्रुरिव उत्प्रेक्षालंकारो व्यंग्यः वस्तुनालंकारो व्यज्यते यत्र वादि
शब्दान् भवंति पिकाश्चापि तं सेवितुं मधुरगानेन चक्रिरे इव ३ अथेमानिमनांवरे प्रणायमंगमेन तर्हि नो कुरुष्व पागे पति वि
रहहाहृदयं यदि सतां तनसराति थिर्भवसि चातुरी कासि तेजगाविवक्तन कुलाद्धि हगराट् पिको माधवे ४ कास्चित्
सखीमानवतीं प्राह अथेति कोमलामंत्रयो ५ अयम् माधवे देशाखेरुतछलात् सखि त्वं शिक्षयति नरोतिकिमिति

राम
३५

अनेगदाहं कथा कौतालि प्रणयभंगेनयदि मरिष्यसि काचातुरीभविश्री सर्वथौं मानं मोपायेदितिश्रुतिः अत्रापुमेक्षा
४ मरंदानवहेमंते कुसुमहंदमुझानय बालतिकास्यलयांगुलिः परिननर्तवद्धीतनतिः निशाकरकरास्ततो वकुलकामना
दीपयन्त्यं विरहिणां मनो विलुंठिताजडीकारकः ५ मरंदेति समासोक्तिरलंकारः वद्धीतनतिरूपा वासंती च लतिका
लयांगुलि सपरिननर्त वगणिकावत् मनो विलुंठिताइति लुंठप्रतीघाते मनसो विलुंठितं प्रतीघातो येभ्यस्ते इति वहुव्री
हिः शेषं स्पष्टं पृथ्वीछंदोत्र ५ पलाशशाखोपियारहोपलाशशाखिनो यपुः खवैरेनदेवेणहत जामस्तनिवासितुदसमाः
६ पलाशशाखामिति प्रियारहंतिमज्जंतीति प्रियारहः नेषां प्रियारहां रहत्यागे भोवादिकः पलाशशाखिनः कौशापनां विर
हिणां यपुः पलमश्नंतीति कुमसा पललं मांसं पललमाभिः अमिमरः पादादियमकं शब्दालंकारः कपारीता खवैरेनखेविरिव
किंशुकैर्ग्रहृतमजो यतो स्तनिवासितुं यत्नमचीकरन्त क्षमेरूहितेत्रिपुष्टपमरः प्रमाणिकाहत्तम् ६ हिरण्मयतनप
वतां सकर्णिकारस्त्वागतः वसंतभूपतेः सुहृत्सुगंधकोशानप्रियः ७ हिरण्मयेति कर्णिकारस्य पीतवर्णत्वात् वे
संतराजसेवाये स्वर्णोज्वलतां समागतः सुगंधकोशानाः येषुयासहहस्वमिलापा भागवते वर्णितास्तासां प्रियः आगम्स्यत् क
र्णिकारोपितथा ऋतुराजेभिश्रियेप्राग्गत ७ सोगंधंस्थलकमलेवभारभूरिशाकुर्वन्हिशादवदानुलामंकार्षीत सु
ह्रोपिक्षितिपतिभाग्यराधजोषी स्याकीडेहिरेणद्दशानदाचुक्रोदे ८ सोगंधमिति स्थलकमले पाटलापुष्पे सोरभ्यानि
शायद्धाने वसंते दिशः दिवूनार्थ्याः समीपे स्वकीयपदान्नतौलनाभिवाकार्षीत् समासोक्तिरलंकारो दिश इतिस्त्रीलिंगत्वा
त्कस्य परिमलोनावासीत् किंतुदिगुवदिग्योषितेसौरभ्यमदात् सुज्ञोपिमघोसा [illegible] कीडेसोपानेराजाईगंधजोषी
मृगदृशानसहचुक्रोदे विक्रीडे प्रहर्षिणीवृत्तमेषु ८ चंडांशोः खरकिरणैः प्रतप्यमानाः शुष्यंतिप्रकटितदोर्वलीकन
याः कूस्त्यं हि स्वहृदिविचार्यपंजलूकनोव वर्द्धीनदवधिहेमनोनिवार्यत ९ चंडांशोरिति जलूकनाहेमेन कृत्यंना
वर्वद्धीत् हृधेयेद्र लुढलाम्बुर्हि रूपम् किंतु दुर्बलनयः शोषितारविनापेन अहंतुवरीहृष्णा नदाः शुष्यासोममभ

लक्ष्मीप्रियद्
तिवा ८

रा.ने.टी
३६
36

विष्यतीति उत्प्रेक्षालंकारः ९ आपाते यदि मयि जीवसी जनो यं क्षुद्रत्वं विकृत एव तर्हि लोके नेमं पंमेमधु इतितस
स्वभूरिसमन्ने शार्के विलसति पुष्पमेव गोपाम् १० आपातइति जिघ्रसीपुष्पमुत्सितो जनो यं ग्रसेः सन्नेनाति किंमधु
विचारयामास हेमंतशिशिरयोः कुसुमाद्यभावात् क्षुधितो जनः यदि मम्यापितथा तर्हि शालं मम गतं इत्यमेव ऋस्थस्वेच्छा विल
सतिगोपाराजामिदमेव पुष्पं विकचते प्रकटी भवति प्रभोः क्षुद्रत्वेन पुष्पमिति निमधुमेवी करत १० उदासीन भवति
जातो नत्वं दाशु स्मत्वादपि परिहृयते निकृतं वासंतं दिननिकरं कि मेतद्रूरीसामान्यालंकेः प्रकटितं निहेतिंमधत ११
ज्ञ्याम इति नत्वं जायाद्युत्साः सी निर्भवति उस्मत्वादपि परिहृयते एतद्धितर्कीको व्रजा प्रकटितानंदः सामं दि
वारा मोक्ष्यतेनर्थः प्रकटितानंदसात्म्यं पत मानुष्यमिति १० मानुष्यं विलसितमेव मधुदीते प्रादुःष्याद्यदि कृषमा
निरनायनं मे मत्वेदं दृष्ट्वन विधानमभूत् सुरत्नप्रापनर्द्धिः स्वतद्रूपसंवभूव चेत्रः ११ इति वसंतवर्णनं मानुष्यमिति मधु
दीते उदिते सति वीगतीमत्र दुकारो विधात्वं तत्र प्रेक्षिष्यते नतः कदुत्सूर्वेदुद्यवाच्यो गमर्थाः प्रायउत्सूर्वोदुदकार्थो भिधा
यकाद्युनिभद्रमदलकोशः यदि मानुषक्रियामात्रं मयि प्रकटैः प्रादुःष्यात् स्फुरेत् तर्हि ममाधिकं कुतः इदमाकलय्यैव श्री
ग्निहोत्रारंभव्रतवंधनादिक्रियाधारभूतो मधुश्चैत्रमासीतो व्यतिरिक्तत्वं जात मनुष्य [illegible] अनिमायन
समाकारकमिति तस्येदभिमत्य स्वतः स्वयमेव संभूतात्मक स्मानतु तपः प्रभावात् ११ नवमालिका नवमालिका
भजनेर्मुहुः कृतवीजना तपस्यागते वरनायिका जनितस्मरातपताविता १२ श्रीलीपवर्णनम् नवमालिके
ति नवमालिका पुष्पेन वा मालिका यस्याः सा भजनेर्मुहुर्वारंवारं कृतवीजना वरनायिका तपे ग्रीष्मे आगते सति
स्मरातपताविता कामाग्नितापिता नार्जनि नबभूव अतिदाहवशात् ग्रीष्मे [illegible] नाम नेग वाधा कृसतियत पर
दर्शयशीन्त दैन्यएककतिवितं [illegible] प्रश्निवामनेनाम्नरूचायमिंतु अधिकं जायाग्रयो हेमनः मनोजस्तपसि प्यनी
श्रियकला न

व्रजन्ना

राम
३६

नशरदंमत्वेतिनूनंरविश्रीश्रोभीष्मकरैर्विशोषयतिकिंक्रोधाज्जगत्त्रायतः १३ दर्शयतीति दर्शितदैन्यदूव मनः क
तिचित् कला प्राप्तवान् मनोहमंतप्रकाशोजडाशयो विधुरयं तपस्विमतेजोऽवनीनशान्नाशयामास लघुरविरिति मत्वा
श्रीश्रेक्रोधजगति आयतोदीर्घश्चभीष्मः करैर्विशोषयतिनूनम् उत्प्रेक्षालंकारः श्रा दूलविक्रीडितंवृत्तम् १३ वार्षे
रागपंकिलजलेनपरोद्भूतीकानद्यो जनयतिकरयतिमज्जनोत्का आसन्नचित्रमिह तुच्छजनोपिराजसंमानमीषद
धिगम्यसतोनिहंति १४ अथवर्षवर्णनं अरह वार्षेराति जनयतिकरयतिमज्जनोत्का वार्षेरागपंकिलजलेनपरोद्भूतीका
नद्य आसन् इहचित्रंन तुच्छजनोपि ईषद्राजसंमानमधिगम्य सतोनिहंतिपीडयति जासिनिप्रहरलोतिकमो लिंप्रथीवि
धानाद्वितीयानभवति वसंततिलकावृत्तम् १४ धारासुदूरमपिकर्षककर्षकभूरिसोऽयंनिर्मुच्यनारामिषुरंबुधरास्तदानीम्
यत्तुच्छोपिप्रचुरभूरिमहाजनोपिस्वैनैववर्णयतिसर्गनिसर्गएषः १५ धारामिति तदानीमंबुधराःकर्षककर्षकभूरिसोऽयंवा
रोसुदूरंप्रवाहेनिर्मुच्यापि नारसिषुःनजगर्जुः रसधातोः अतोहानारोर्हीद्विविकल्पः यत्तुच्छोपिप्रचुरधनोराजादिःस्वैनैव
वर्णयति एषसर्गनिसर्गएवस्वस्थितिस्वभावएव स्वर्णोपिभूरिचंद्रोद्दाविषमरः अतःप्रचुरभूरीलिनपोनरुच्यं वसंततिल
कावृत्तं १५ पुष्पासेकर्णधाराजलधरपटलीप्राप्तकालेमयूरानादंसोख्यातिशीतावृद्धदधनमधुरंवातकाम्बात कान्त
गोत्रागोत्राच गोत्राय दूरसभरितादीनदैन्यंव्यपोहत्सत्रैःपुष्पैःफलैश्चप्रकटितविभवाप्राज्ञपालाशसंपत् १६ पुष्पासेत्या
ति जलधरपटलीप्राप्तकाले कर्णधारानाविकाःपुष्पाधनाद्विमिरासन् तत्कालेतरणनेरंतर्येणगवीधिकाइतिरिक्त
लाभोनायासेनभवति इतिभजते मयूराःसोख्यात् नादंम्याधनतरकुःमधुरंयथास्यात्तथाचा तकाम्बातकाय्यादकानां ना जला
भूवन् गोभिर्जलैस्त्राशाकारिकाशाःपालयंतीतरगासंपन्नागोत्रापृथ्वी रसवाहुल्यपूर्णाद्वादशकलानांदैन्यंव्यपोहत् नि
रास्थत जीविकाबाहुल्यात् भूरिपलाशपुष्पफलपुष्पादिभक्ष्य पृथ्वीविशेषणानि स्त्रग्धरावृत्तम् १६
अथशरदर्शनं हिमोपमावारिधरास्तुहारदानस्तोकदानक्षमरागवभूवुः विनैविनखेपरमोपिम्योयात्राम्रपापांव

ग्रं. ~~५६२~~ पत्र ३४

५४२

राघवनैषधीयम् सटीकम्